

Mens en Wereld

De weken tussen sinterklaas en kerst vormen hier in huis altijd een wat vreemd-stille tijd. We mogen weer vrijuit alle kamers binnenkomen, de bedrijvigheid die er achter al die gesloten deuren heerste is plotseling afgelopen, de scharen hangen weer gewoon op hun plaats en alles plakt niet meer van de lijn die voor de surprises gebruikt moest worden. We kunnen fijn, op ons gemak de boeken die we gekregen hebben gaan lezen en in vredige uren luisteren naar onze nieuwe aanwinst van grammofoonplaten. Dat vredige geldt niet voor de Beatles-platen van onze oudste dochter, want daar worden we nog steeds wat onrustig van op de duur, ofschoon het langzaam wel een beetje begint te wennen.

Een bijzonder aardige combinatie van een boek en een grammofoonplaat hebben we onlangs gekocht en omdat we er zoveel plezier van beleven, wilde ik u er hier eens op attent maken.

Het is de nieuwste dichtbundel van Marnix Gijsen: „The house by the leaning tree”, waarin hij – in het Hollands – in twintig gedichten een huis beschrijft, bij een vooroverhellende boom, in Amerika, waar hij in een bepaalde periode vaak heeft gelogeed.

Mijmerend, bezinnend heeft hij het over alles wat er gebeurt, het bezoek van de dominee, de rijke buurvrouw voor haar raam, de storm die aan de boom rukt, de gastvrouw die zijn portret schildert en hij heeft daarbij allerlei associaties, over zijn moeder en zijn vader en wat hem ook maar bezighoudt, op dat moment.

Voor mensen, zoals ik, die wel van gedichten houden, maar er eenvoudig nooit toe komen, om nu eens uitgebreid met een gedichtenbundel op schoot te gaan zitten lezen, is dit een ideaal boekje, want er zitten twee grammofoonplaatjes bij, waarop Gijsen zelf deze cyclus voorleest. Fascinerend is dat, die rustige, ietwat aarzelen-de stem, die praat over leven en dood, de mens, God en de natuur.

Onlangs vroeg iemand me: „Weet jij geen kerstverhaal voor me? Iets, dat je als humanist ook kan waarderen?” „Nee,” zei ik toen, maar achteraf zou ik eigenlijk dit boekje willen aanraden. Niet dat het iets met kerstfeest te maken heeft, maar dat lijkt me niet zo belangrijk. Het is de sfeer van bespiegeling en bezinning, op sympathieke wijze gebracht; zo, dat het jammer is, als het uit is.

Kun je, als humanist, iets beters wensen?

Overtuiging en stijl

Toen in 1946 het Humanistisch Verbond werd opgericht, waren er duizenden en duizenden humanisten in Nederland. Het enige nieuwe was, dat zij zich organiseerden en dat het humanisme, oorspronkelijk een levensovertuiging van individualisten, niet zelden van „dichters en denkers”, een gezicht kreeg en een strijd begon voor een gelijkberechtigde positie naast de kerken en een strijd begon om ongodsdienstige mensen steun te kunnen bieden in levensomstandigheden waarin zij daaraan behoefte hadden. Tegelijkertijd ontwikkelde zich de humanistiek, d.i. de doordenking van de humanistische vraagstukken, de verdieping van de overtuiging en de verbreiding.

Als onkerkelijk gaf zich een 15% van de Nederlandse bevolking op, ongodsdienstig was een groot percentage van deze 15%, maar humanist zich te noemen was een positiever uitspraak. Iemand die ongodsdienstig is of zich zo noemt is daarom nog geen humanist en het kan best gebeuren dat hij of zij, die, nu zonder bijkomstigheden, zuiver en zonder echte of vermeende haatgevoelens, nog eens goed nagaat aan welke kant hij staat, tot de ontdekking komt, dat hij eigenlijk wel godsdienstig is, evenals dat voorkomt bij de gelovige, bij de kerkelijke mens, die, na wat nadenken, tot de slotsom moet komen, dat hij een humanist is.

Aan al deze taken heeft het H.V. in de 18 jaar van zijn bestaan de handen vol gehad, meer dan vol en naarmate de erkenning groeide stroomden de nieuwe taken toe, die door de kleine beroepsstaf en de schare vrijwilligers nauwelijks goed vervuld kunnen worden, door een gebrek aan mensen en middelen. Waar het H.V. nog nauwelijks iets aan heeft kunnen doen is de stijlvorming. Er is wel veel over geschreven, en zijn geslaagde en minder geslaagde pogingen ondernomen, maar een uiterlijke vorm, een bepaalde stijl in de bijeenkomsten, een zeker ritueel (schrikt u niet van dit woord) is nog niet bevredigend gevonden. Zeker, humanisten spreken aan het graf of bij de crematie van geestverwanten, vele jonge mensen wensen bij hun trouwen iets meer dan de woorden van de ambtenaar van de Burgerlijke Stand, bij geboorten wordt uit de gemeenschap iets gedaan, bij andere belangrijke gebeurtenissen is er wel

wat aandacht, maar een zekere uniformiteit, een zeker ritueel, een zekere plechtigheid is er niet of nauwelijks. En met dat woord plechtigheid ben ik direct op een groot vraagstuk gekomen. Is er behoefte aan een stijl, is er behoefte aan een humanistisch ritueel? Talloze leden zullen ontkennend antwoorden. Spaar mij de formules, spaar mij de „verheven” stemming, de muziek bij de bezinningsbijeenkomsten, ik ben juist zo verheugd dat wij deze opzettelijke sfeer, die in de kerken zo uitzonderlijk belangrijk is, vaarwel hebben gezegd. Ritueel wordt per se leeg, vormendienst en vereren willen wij niet, ook niet de mens.

Talloze anderen missen een zekere stijl en een bepaald ritueel zo pijnlijk, dat zij daarom niet tot het H.V. toetreden. Die kale zaaltjes met volksuniversiteitslezingen, die ongezelligheid in café's en volkshuizen geven mij niets. En zo ligt het ook met het vormen van een gemeenschap, in 't groot en in 't klein. Velen hebben daar beslist geen behoefte aan, anderen wensen juist de menselijke warmte van een bijeenkomst van gelijkgezinden.

En nu, met Kerstmis en Nieuwjaar, is dit probleem nog nijpender. Jawel, de kerstboom is een heidens symbool en we kunnen diepzinnige verhalen ophangen over de eeuwige natuur en de zon die gaat rijzen en het licht dat komt, maar wij doen dan zo'n beetje mee in de aflegertjes van het eigenlijke kerstfeest en een eigen stijl heeft het humanisme nog niet gevonden.

Het enige dat hierover nog opgemerkt zou moeten worden is weinig oplossend. Het christelijk geloof heeft zowat tweeduizend jaar de tijd gehad om een ritueel te ontwikkelen, van een twintigjarige mag men op dit gebied nog niet veel verwachten. Er mag vooral niets geforceerd worden, eens zal zich een stijl ontwikkelen of niet, maar bedenksels in dezen zullen niet bekliven. Voorlopig moeten wij maar eens goed uitkijken, eens goed nadenken, veel experimenteren, mislukkingen aandurven en één gezegde van een theoloog in gedachten houden: „Geen orgeltoon, maar uw persoon”. „Zij die geloven haasten niet”, heet het, maar ook zij die niet geloven behoeven zich niet te haasten. B.

**Uitgave van het Humanistisch Verbond – Verschijnt om de veertien dagen
19e jaargang no. 23 – 19 december 1964**

Kritisch allerlei

door R. de la Rie

Dit nummer van uw lijfblad bereikt u een paar dagen voor Kerstmis. Nee, ik ga u geen verhandeling afsteken over het probleem of „de humanist” al of niet het kerstfeest kan vieren, want voor mij is dat geen probleem. Wij kunnen, dacht ik, best feestvieren zonder te geloven in al die intussen trouwens al danig verkitschte christelijke symbolen, waarvan een groot deel bovendien van heidense afkomst is. Nee, waar ik u op wilde wijzen, is, wat uw o zo neutrale, o zo zakelijke Succesagenda op 25 december vermeldt. Dat ding, dat mij al een jaar lang geërgerd heeft met zijn goedkope open-deuren-intrappende levenswijsheden voor elke dag, citeert op die Eerste Kerstdag dr. Norman Vincent Peale, die blijkbaar heeft gezegd: „De meest praktische gids naar een succesvol leven is de Bijbel”. Hoewel een op de vijf Nederlanders buitenkerkelijk is, beschouwt de uitgever, die al zijn citaten met duidelijke instemming vermeldt, zijn afnemers kennelijk als een deel van „een christelijke natie”. Maar goed, het is niet iets om je over op te winden en het is bovendien de vraag of een „succesvol” leven wel zo begerenswaardig is; blijkens de hele verdere agenda is succes voor de uitgever synoniem met succes in zaken. Nu, ik kan mij belangrijker dingen in het leven voorstellen...

De Mammoetwet op het voortgezet onderwijs gaat de leraren verdelen in docenten eerste, tweede en derde klas. Voor de verschillende schooltypen komen verschillende bevoegdheidsgraden en over het vraagstuk welk diploma straks recht zal geven op het lesgeven in welke school, wordt op het ogenblik druk gebakkeleid. Hoe belangrijk goed onderwijs ook is, deze kwestie lijkt me geen strijdpunt voor Mens en Wereld. Wel toch één aspect ervan, het feit namelijk, dat men ook gymnastiekleraren onder die regeling wil laten vallen. Hoe logisch het mag zijn, dat aan leraren in de intellectuele vakken hogere eisen gesteld worden, als ze op een hoger schooltype lesgeven, het is bijzonder onlogisch datzelfde te zeggen van leraren in dat speciale vak dat de lichamelijke opvoeding is. Aan de gymnastiekleraar worden immers beslist geen minder zware eisen gesteld alleen omdat zijn leerlingen in intellectueel opzicht minder hoog timmeren. Onze onderwijsprogramma's schenken toch al zo weinig aandacht aan de lichamelijke vorming (gymnastieklokalen, sportvelden en het daar-

bij behorende materiaal zijn blijkbaar altijd sluitposten), dat we zeker niet mogen gaan „bezuinigen” op de kwaliteit van het onderwijzend personeel. Prima eerste klas gymnastiekleraren zijn een eerste vereiste, op welk schooltype dan ook. En daar moeten ze dan ook maar naar worden betaald. Vindt u dat toch eigenlijk ook geen probleem voor Mens en Wereld? Hoe denkt u dan dat het over een tijdje met de geestelijke ontwikkeling van ons volk zal gaan als er nog minder aandacht aan de lichamelijke opvoeding wordt besteed dan nu al het geval is?

Uit Rijswijk bereikte mij een brief van een lezer met een knipsel uit Focus, een tijdschrift voor fotoliefhebbers. Daarin schrijft redacteur D. B. (Dick Boer) een kort stukje naar aanleiding van het overlijden van een bekende fotograaf. Na de constatering dat het goedkoop is te zeggen, dat de tijd alle wonden wel zal helen, staat daarin:

„Beter is het, veel troostrijker, om te spreken over de geborgenheid in het geheim – een kostbaar geheim – van de Kerk, voor mensen die het niet kennen een hevige ergernis en een complete dwaasheid, maar voor hen die erin geloven – wat een vast en zeker weten is – een geweldige kracht, komend uit God en leidend tot Hem, die hier alléén troosten kan.”

Afgezien van de vraag hoe geloven een zeker weten kan zijn (de woorden sluiten elkaar uit, dacht ik zo), zou ik de heer Boer toch eens willen vragen hoe hij zo zeker weet, dat de geborgenheid van de christenen in de Kerk voor ons, mensen die dat niet kennen, „een hevige ergernis en een complete dwaasheid” is. Ik kan mij niet voorstellen hoe je je als buitenkerkelijke kunt ergeren aan het feit dat een ander die geborgenheid zoekt en vindt, en evenmin hoe je een complete dwaasheid zou kunnen noemen wat voor anderen een onontbeerlijke steun in hun leven blijkt te zijn. Er zullen ongetwijfeld wel mensen zijn die over „ergernis en dwaasheid” spreken, maar zeker niet alle mensen die deze christelijke geborgenheid niet kennen of er niet in geloven, de overgrote meerderheid van hen niet. De heer Boer moet dat dan ook in een zichzelf respecterend blad (dat een algemeen vakblad wil zijn) niet schrijven. En nu weet ik wel hoe hij aan die woorden komt, maar ook de heer Boer moet niet alles letterlijk geloven wat er in de bijbel staat.

Jac. ter Haar, over wie ik in Mens en Wereld van 24 oktober (buiten deze rubriek) een stukje heb geschreven, is inmiddels uit zijn belangrijke kerkelijke functies ontzet. Nu ja, dat zal wel niet de invloed van mijn stukje zijn, maar eerder die van de strijd-bare ds. H. van Lunzen uit Odoorn, die zich met de signalering en bestrijding van de nazi-activiteiten van de genoemde heer uitermate verdienstelijk heeft gemaakt, niet in de laatste plaats voor zijn kerk, die na rijp beraad besloten heeft zich van deze blaam te zuiveren. Dokter Van Renesse, ook oud-SS'er en voorzitter van het Irenecomité, mag geen controlerend geneesheer meer zijn in Amsterdam, omdat de grafici hem niet meer lusten. Die laatste beslissing lijkt mij, hoe begrijpelijk ook, toch niet juist. Want ook een oud-SS'er moet in zijn onderhoud voorzien en al zou ik zo'n man niet graag in de vertrouwenspositie van een huisarts zien, wat is erop tegen, dat hij het al of niet ziek zijn controleert? Daarmee zal hij toch warempel niemand tot het fascisme bekeren. Ik vind het dan ook uit menselijke overwegingen onjuist hem uit die functie te ontslaan.

Heel wat onbetaalde publiciteit heeft dr. L. Meinsma verworven met zijn niet-geplaatste advertentie in het kader van de Aktie Roken Jeugd. Hij wilde Sint-Nicolaas adviseren: „Geef deze keer geen sigaretten”. Er waren echter maar twee dagbladen, De Friese Koerier en De Leeuwarder Courant, beide uitgaven van de N.V. Friese Pers, die de advertentie ongewijzigd afdrukten; alle grote landelijke dagbladen weigerden dat te doen. Waarom? De directies hebben uiteenlopende redenen opgegeven. Er bleek uit de tekst niet wie het advies gaf, de tekst was te negatief van aard, zij richtte zich tegen andere adverteerders

enz. enz. Maar richten advertenties voor oliestook zich dan niet tegen de kolenboeren? Zijn al die advertenties die ontevredenheid aanwakkeren om de kooplust te stimuleren, wel allemaal zo positief van aard? Het lijkt me, dat we niet zo ver van de waarheid zijn, als we aannemen, dat de dagbladdirecties wat teveel hebben gekeken naar de centjes die de omvangrijke campagnes voor al die merken sigaretten in het laatje brengen. Dat dat een nogal materialistische zienswijze is, mag men een per saldo zakelijke directie niet kwalijk nemen, maar tegen de achtergrond van de verschrikkelijke feiten die over de gevolgen van al dat gerook nu toch wel algemeen bekend zijn, hadden we toch mogen hopen, dat ook andere argumenten een rol zouden spelen. Al was het alleen maar het argument van sportiviteit, dat ertoe zou kunnen leiden de tegenstander met zijn drieëneenhalve ton per jaar ook eens een heel klein kansje te geven tegen die miljoenenacties van de tabaksheren op te tornen. Maar misschien kan dr. Meinsma het kerstmannetje nog zijn goede raad meegeven...

En dan nog een komische noot uit De Nieuwe Linie:

„De Osservatore Romano, druktechnisch de mooiste krant ter wereld, journalistiek behorend tot de slechtste, geeft deze week zonder duidelijke aanleiding een groot verhaal over Guido Gezelle, 'Una Gloria delle Letteratura Flammingsa', zoals de kop vermeldt. Bovendien was hij 'Sacerdote e Poeta', en dan heb je, 68 jaar na je dood, kans dat je in de Osservatore komt. Gezelle over de herfst (in het Italiaans vertaald): 'Amo l'autunno, amo i suoi silenzi / le nebbie fitte, le brune solenni...'”

Het klinkt muzikaal. Welk gedicht zou het eigenlijk zijn? Want dat staat er niet bij.

Een kleine plaats in de provincie

In de gezichten, die ik mij herinner
Was een vreemde angst
Wanneer ik maar aan hen denk
Op het marktplein, in het koffiehuis
Hun gezichten zijn donker als het water van een bron

Altijd zijn er de mannen vermoeid
Hun werk is hard het loon karig zij spreken weinig
Altijd zijn zij grimmig
Om een knikje ranselen zij hun vrouwen
Leggen een hinderlaag schieten een man neer

Al de mensen die ik daar kende
Keken naar de hemel met angst
Keken naar de zee met angst
Keken naar de landheer met angst
Vreesden God, vreesden de dood
Vreesden de gendarmes
Vreesden de ambtenaren

Necati Cumali

Deze Turkse dichter, die vaak sociale themata behandelt, werd in 1921 in Florina geboren. Voor deze Nederlandse versie werd gebruik gemaakt van de Engelse vertaling van Nermin Menemencioglu.

P. Krug

DE HUMANISTISCHE REVOLUTIE EN DE INDUSTRIËLE REVOLUTIE

naar aanleiding van

Hector Hawton:

„The Humanist Revolution”

Hector Hawton is hoofdredacteur van „The Humanist” en hoofdbestuurslid van The British Humanist Association. Hij heeft ook aan het Nederlandse humanisme een grote dienst bewezen met zijn in 1963 verschenen „The Humanist Revolution” (Londen à f 9,15; geb. 247 blz.). Schrijver ziet het humanisme als de derde weg naast en tegenover Christendom en communisme. Het communisme wil de mens degraderen tot een gewillig werktuig in dienst van de door de partij geleide staat. Als humanisten kiezen wij voor de democratie, d.w.z. niet alleen voor het parlementaire stelsel, maar ook voor het ideaal, dat mensen en groepen maximaal aan hun trekken komen (vgl. p. 230).

Het Christendom wijst hij zowel in wereldbeschouwelijk als in moreel opzicht af. „Het gaat niet aan, onze oprechtheid op te offeren door onszelf te forceren tot een geloof aan iets, dat niet waar is, alleen maar omdat dit geloof ons gevoelsleven bevredigt.” (p. 236).

„De apostel Paulus zeide: „De vrouw zij aan de man onderdanig”. De rampzalige gevolgen werden in de Britse huwelijkswetgeving pas in de loop van de negentiende eeuw verzacht.” (p. 174).

Fel keert schrijver zich tegen de prostitutie: „Ofschoon de klanten van de prostituee menen, dat zij van alle verantwoordelijkheid af zijn door contante betaling, zijn zij in feite wel degelijk verantwoordelijk voor het voortbestaan van deze onwaardige instelling.” (p. 195). „Onze afwijzende houding tegenover de prostitutie hangt samen met onze algemene veroordeling van alles wat de menselijke persoonlijkheid verlaagt.” (p. 197).

Bij zijn fundering van de humanistische wereldbeschouwing sluit Hawton zich aan bij Julian Huxley. „De mens – aldus Hawton – is een stukje heelal, dat van zichzelf bewust is geworden en dat een nieuwe richting geven kan aan een proces, dat tot nog toe blind was.” (p. 36).

„Julian Huxley noemt de mens „medewerker aan de evolutie”. Doch ik vraag mij af, of het wel juist is, zich te bedienen van een begrip (evolutie), dat binnen de biologie een duidelijke betekenis heeft, m.a.w. op een – zo u wilt – lager niveau der hiërarchie. Is het wel juist, dit begrip toe te passen op de ontwikkeling der beschaving? T. H. Huxley maakte in 1893 duidelijk, dat de ethiek ons kan aansporen, niet tot samenwerking met het kosmische proces, doch tot tegenwerking.” (p. 95).

Tenslotte fundeert schrijver zijn humanistische moraal. Hier ligt het zwaartepunt van zijn boek. Want „de mens kan leven zonder godsdienstige dogma's, maar niet zonder ethiek” (p. 230).

„Wanneer wij in een moreel dilemma verkeren, moeten wij kiezen tussen tegenstrijdige verlangens. Dan kan het redelijk denken de doorslag geven. Dit redelijk denken verwijst ons naar de algemene beginselen, die wij aanvaard hebben als ons ideaal van „het Goede Leven” (p. 137). „Dit „Goede Leven” houdt in, dat iedere mens in de gelegenheid is, zo ongehinderd mogelijk zijn mogelijkheden harmonisch te ontwikkelen.” (p. 151).

„Slechts door te zoeken naar waarheid en door te strijden voor gerechtigheid op aarde kunnen wij de volheid van onze menselijkheid verwezenlijken. Heden ten dage gaat het niet om de redding van de enkele ziel, maar om het behoud der wereld.” (p. 243) – Aldus besluit Hawton zijn stimulerende en voortreffelijk gedocumenteerde boek, dat het humanisme als een consequent empirisme stelt tegenover godsdienstig dogmatisme en Marxistisch doctrinarisme (p. 223).

Voor dit boek gevoel ik de grootste waardering. Wel vraag ik mij af, of de schrijver voldoende besef heeft van de ondoorgrondelijke creatieve aspecten van de menselijke geest en van de constructies der natuur, die niet geëvenaard kunnen worden door het menselijke constructievermogen. Het fototoestel evenaart niet het oog en de computer evenaart niet de menselijke hersens. Te gemakkelijk rekent hij af met het vrijzinnige protestantisme, dat in de Verenigde Staten zich ontwikkelt tot een veelbelovend religieus humanisme. Ik bedoel in dit verband de Unitarian Universalist Association, waaraan wij niet schouderophalend voorbij kunnen gaan.

De „humanistische revolutie” is van grote betekenis voor de intellectuele bovenlaag der maatschappij. Doch van nog groter betekenis acht ik de industriële revolutie, die de gehele maatschappij aangaat. Ofschoon de industriële revolutie niet aan Hawton's aandacht ontsnapt, oordeelt hij m.i. te oppervlakkig, wanneer hij stelt: „Enerzijds moeten wij voorkomen, dat de enkeling in de massa ondergaat, anderzijds moeten wij de kansen benutten, die de technologie biedt, teneinde de stoffelijke levensvoorwaarden te verbeteren.” (p. 16).

Ondergang in de massa

Doch wij zien voor ogen, dat miljoenen enkelingen via de fabriek in de massa ondergaan, zonder dat dit proces effectief kan worden bestreden. Jaarlijks verlaten duizenden boerengezinnen de landbouw en vinden veelal in de fabriek een werkkring zonder vrijheid en verantwoordelijkheid. De ambachtsman kan het niet opnemen tegen de machine en neemt als groep evenzeer in omvang af als de boerenstand. Thans is het in de Verenigde Staten al

zover gekomen, dat de automatisering de groep van hoofdarbeiders uit kantoren en bureaus verjaagt.

Industrialisatie en automatisering mogen dan wel de werktijd helpen verkorten en de produktiviteit enorm opvoeren, daar tegenover staat, dat miljoenen boeren, handwerkers en kantoorbedienden aan het leger van industriearbeiders worden toegevoegd; m.a.w. mensen, die vroeger een volwaardige werkkring met groter of bescheidener verantwoordelijkheid bezaten, worden door de industrialisatie uit hun werk verjaagd naar arbeid zonder initiatief en verantwoordelijkheid.

Alleen zinvolle en verantwoordelijke arbeid adelt. Doch machinale arbeid op de fabriek ontlustert. In zinvolle vrijetijdsbesteding kan enige compensatie gevonden worden, doch niet in voldoende mate.

Enig redmiddel

M.i. is het enige redmiddel: herovering van verloren terrein door boer en handwerker op door de industrie geësurpeerd gebied. Dit zal slechts mogelijk zijn, wanneer in brede kringen het inzicht doorbreekt, dat economie primair een moreel en niet een financieel vraagstuk is. Goedkoper machinaal produceren mag niet in alle gevallen de doorslag geven. Zinvolle handarbeid in het kleinbedrijf is moreel zoveel waardevoller dan machinale produktie, dat de hogere kosten maar op de koop toe moeten worden genomen in bepaalde gevallen.

De slavernij is afgeschaft, doch de afstompende arbeid in de fabriek is ervoor in de plaats gekomen. De opgevoerde produktiviteit gaat ten koste van in wezen veel belangrijker arbeids-

vreugde, die vóór de industriële revolutie voor een veel groter percentage mensen bereikbaar was dan thans. Het humanisme werkt sanerend op het terrein van wereldbeschouwing en levenshouding. M.i. moet het humanisme evenzeer het vraagstuk van industrialisatie en arbeidsvreugde onder ogen zien. Dit is het brandende zedelijke vraagstuk van onze tijd, waaraan in onze kring meer dan tot nog toe aandacht moet worden besteed.

Door de „humanistische revolutie” tegen de achtergrond van de „industriële revolutie” te plaatsen, wilde ik niet te kort doen aan de betekenis van de humanistische revolutie, gelijk Hector Hawton deze op voortreffelijke wijze heeft geschetst. Zijn boek verdient stellig veler aandacht, maar óók het vraagstuk van de degradatie van de arbeid en de arbeidende mens, en hoe dit gevaarlijke proces te stuiten.

Assen

P. D. van Roijen

AAN ONZE ABONNEES

Wij verzoeken onze abonnees het abonnementsgeld 1965 ad f 6.50 voor leden en f 8.50 voor niet-leden te willen voldoen door overschrijving op giro nr. 30 49 60 ten name van Humanistisch Verbond – Utrecht met als vermelding:

„Abonnementsgeld Mens en Wereld 1965”.

Bij voorbaat hartelijk dank.

De Administrateur

DROMEN VAN SPOKENZIENERS (1)

Onder de titel „Träume eines Geistesehers” schreef Kant eens een wetenschappelijke verhandeling, waarin hij met verholten ironie afrekende met het geloof in spoken, geesten en onsterfelijke zielen, kortom, met de hele wereld van „het ongeziene”, die tot zijn dagen (en nog lang daarna) de dagdromen van de eenvoudige man inhoud hebben gegeven. Wie, zoals ik, in zijn jonge jaren, Kants ellenlange ingewikkelde zinsconstructies heeft genoten en met hem de mogelijkheden van enig contact tussen onze wereld en die van de zielen der afgestorvenen heeft afgetast, is voorgoed genezen van de waan dat geestverschijningen mogelijk zijn of dat ons ooit boodschappen uit het hiernamaals zouden kunnen bereiken. Kant bewijst dit zonder ook maar eenmaal het bestaan van die wereld der afgestorvenen te ontkennen. Laat die bestaan, zo is ongeveer zijn gedachtegang, maar ze is zo volkomen anders van aard, dat boodschappen uit die wereld ons nimmer zullen bereiken; alles wat ons aan boodschappen toestroomt, hoort tot de wereld die wij de onze noemen. Zijn verholten ironie zit hem daarin, dat hij de hersenschim quasi serieus neemt en nergens openlijk bestrijdt: „De hersenschim „bestaat” — maar het contact tussen de geesten en ons bestaat niet; concludeer nu zelf maar, dat die geestenwereld een illusie is, maar ik heb dat nooit gezegd.”

Gewapend met Kants kritische ironie hebben wij jaren later een spiritistische seance meegemaakt, waarbij men zich bediende van een houten kruis op een bord met letters om „de boodschappen van intelligenties uit de andere wereld” op te vangen. Het gezelschap bestond uit drie echtparen; één daarvan had een oude moeder van ongeveer tachtig jaar „onbeheerd” thuis achtergelaten en had enige gewetensknaaging, dat het om de wille van een spiritistische sensatie een oude vrouw alleen gelaten had, met wie elk ogenblik iets gebeuren kon. Drie mannen en een vrouw zaten aan; ook ik was daarbij. Elk van ons had een arm van het houten kruis op zijn wijsvingertop liggen. Een van de overigen hield potlood gereed om de boodschap te noteren. De laatstovergebleven dame had juist thee geschonken. Maar die werd koud.

Een hele tijd lag het houten kruis bewegeloos op onze vier wijsvingers. We hadden dank zij de concentratie en het verwachtingvolle zwijgen die graad van spanning bereikt, waarbij het licht in onze ogen begon te zwemmen, een stadium, waarbij zoals bekend als regel de intelligenties uit de andere wereld zich behagelijk beginnen te voelen en aarzeland ertoe overgaan zich te manifesteren. Onze uitgestrekte onderarmen, steunend op de elleboog, begonnen tekenen van moeheid te vertonen. Het op de wijsvingertoppen rustende kruis boven het ganzebord met letters begon te schommelen en een hese stem zei: „Jongens, we hebben contact! Dat is gauw!” De dame met het potlood kloof nerveus op het houten eind. De thee stond koud te worden. En het kruis schommelde heftiger en heftiger tot een der aanzittenden de beweging niet meer kon bijhouden. Een arm van het kruis schoot omlaag en bleef rusten op het vakje met de letter G.

„A h,” zuchtten minstens vijf van de aanwezigen en de dame met het potlood noteerde het begin van de boodschap. De associatie lag voor de hand. De tweede letter werd een A en de boodschap was er in beginsel. „Ga!” is het kortste bevel, dat de mens vanuit de andere wereld kan bereiken. Maar ’t zou dwaasheid zijn daaraan aanstonds gevolg te geven; dat zou betekenen dat men minachting koesterde voor de intelligentie van de zich manifesterende „intelligentie”. De andere wereld moest

de tijd krijgen om duidelijk te maken, zowel het waarom als het waarhén.

Maar de vier aanzittenden waren geen willoze machines: het waren levendig associërende wezens. De zgn. boodschap bracht in elk geval hun associatie op gang. Op de achtergrond, vlak achter de herinneringsdrempel, lag de opmerking over de thuis zo eenzaam achtergebleven oude moeder. Wat was logischer, dan dat „de intelligentie” ons duidelijk wilde maken: zij heeft uw hulp nodig, er is wat met haar aan de hand!

De kritische geest van Kant manifesteerde zich in ondergetekende en gebood: „Doorbreek deze collectieve associatie” en speels leidde ik het kruis in die zin, dat de beide volgende letters ook weer een A waren. Zie zo, „vreemde intelligentie”, knap werk als je van de letters GAAA nog een aanvaardbare boodschap kunt maken. Het zou volgens ons aller gedachtegang „Ga naar huis” moeten worden, of „Ga naar oma” of „Ga oma helpen” of iets dergelijks. Ik was dan „een storende geest”, maar beter een spelbreker te zijn, dan de lui een panische schrik op het lijf te jagen, ontsproten aan onze eigen fantasie.

Helaas, onze collectieve associatie was sterker dan mijn storende kritiek: de vijfde letter werd een N en toen was het hek van de dam. Het aanzittende viertal — ikzelf inbegrepen — wist wat er komen ging: een N, een S, een T — de letters volgden elkaar in steeds sneller tempo tot het er voluit en zonder fouten stond: „Ga aanstonds naar huis!” De theeschenkende dame sprak aller gedachten uit: „O, zou er iets met oma zijn?” Dat was jammer. Had ze het niet gedaan, dan had het kruis kunnen spreken. De intelligentie uit het hiernamaals concludeerde kennelijk: „Aha, jullie hebben mijn bedoeling begrepen!” en weigerde verdere inlichtingen te verstrekken. Er kwam althans geen nadere mededeling dan een soort geheimschrift en letters even onberekenbaar van volgorde als die van het alfabet zelf.

En dat was dan ook geen wonder. De parallelgeschakelde gedachteassociaties van de

~~~~~  
*Wij hadden juist de discussie in Mens en Wereld over humanisme en spiritisme afgesloten, toen wij de hierbij afgedrukte bijdrage ontvingen die door een persoonlijke ervaring geïnspireerd werd en waarvoor wij graag plaats inruimen. In een volgend nummer drukken wij ’s schrijvers conclusies af die wij uiteraard voor zijn persoonlijke rekening laten.*  
~~~~~

~~~~~
vier aanzittenden weken nu plotseling uiteen. Ondergetekende schaamde zich, omdat hij vrij bewust en in speelse overmoed de verontrustende boodschap had ingeleid met zijn beginletters G en A. Eén der mannen dacht: „Hoe kun je het oude hulpbehoevende mens ook alleen laten!” Zijn echtgenote dacht: „Heb ik daarvoor nu die lekkere koekjes gebakken en zo’n pot koffie in de keuken staan?” En de vierde man dacht: „Het is duidelijk! Hoe kom ik zo snel mogelijk thuis? Zal ik even telefoneren om een taxi?”

Toen hij en zijn vrouw overhaast naar huis waren gevlucht, stond de thee koud op het tafeltje. Het kruis lag met een poot achteloos op de letter X en ik dacht nog zo, geamuseerd en ironisch: dat is dan zeker de ondertekening onder de boodschap: „X — de grote onbekende”. Het gezelschap bleef ontoegankelijk voor mijn zelfbeschuldigende verklaringen. Nu ja, het was tenslotte ook niet *mijn* oude hulpbehoevende moeder, die daar in dat eenzame huis misschien lag te zieltogen of wellicht levenloos uitgestrekt lag op de kille tegels van het keukentje of met een gebroken been jammerend onderaan de trap naar de slaapkamer. Maar het was de hunne: „Waarom zou dit niet echt een boodschap zijn? Het kan toch? Het oude mensje is niet sterk...”

De gedrukte stemming bleef tot plotseling de telefoon overging. „Ha, daar is Jan,” zei Piet, „nu krijgen we zekerheid.” Het was Jan. Ik behoeft u niet te zeggen, dat er met het oude mensje niets aan de hand was. Ze zat rustig achter een kopje koffie en een koekje en las in de Margriet. „Hé!” zei ze verbaasd, „zijn jullie nu al terug? En wat doen jullie raar!”

Ze had nog gelijk ook.

Gerard Lutke Meijer

Aspecten van hulp aan ontwikkelingslanden

In een openbare les „Over ontwikkelingshulp” heeft dr. G. van den Steenhoven onlangs gepleit voor een algehele verandering in de hulpverlening aan de zgn. ontwikkelingslanden. Met deze les aanvaardde dr. Van den Steenhoven het ambt van lector in de leer van de instituties der ontwikkelingsgebieden aan de Nijmeegse universiteit.

De huidige ontwikkelingshulp is niet alleen veel te gering van omvang, zij gaat uit van een verkeerde gedachtegang. Doelbewust wordt erbij getracht een psychologische herstructurering van de bevolking der ontwikkelingslanden te bewerkstelligen. Men wil deze bevolkingen de westerse ideeënwereld en de westerse instituties (wijzen van sociale activiteit) opdringen. Dit etnocentrisme gaat voorbij aan de positieve factoren van het autochtone bestaan. Het ontkent ze zelfs. Hierin moet een van de redenen worden gezien waarom de internationale bemoeienis met de ontwikkelingslanden zo frustrerend verloopt.

Zelden of nooit wordt bij voorbeeld aandacht besteed aan de belangrijke factor van de humor. „Ik denk wel eens,” aldus dr. Van den Steenhoven, „dat ik eerst wanneer ik over het verschijnsel van de humor bij een bepaald volk een hoofdstuk kan schrijven, ben begonnen dat volk te begrijpen.” Niet zonder ernst bepleitte de jonge lector in dit verband de oprichting van een afdeling humor bij de Unesco, „onder de tweehoofdige leiding van een Engelsman en een Eskimo”.

Om verschillende redenen achtte dr. Van den Steenhoven de huidige vorm van hulpverlening onjuist. Men gaat uit van een geïdealiseerde westerse maatschappij... die niet bestaat. Het gevolg is dat men de ziekten van onze industriële beschaving over gaat planten. Ernstiger nog is dat, terwijl onze westerse levenswijze een proces van ingrijpende verandering doormaakt, deugden en waarden uit de vorige eeuw bij de mensen in de ontwikkelingslanden worden ingeprent. Daarmee zijn wij als het ware bezig die landen onder-ontwikkeld te maken.

Als enige oplossing ziet dr. Van den Steenhoven een scherp oog en zuiver gevoel voor ontwikkeling in de letterlijke zin van het woord. Begrip dus voor de traditionele systemen in de ontwikkelingslanden en de ontwikkeling daarvan.

De westerse landen moeten met elk van de ontwikkelingslanden op alle niveaus een dialoog beginnen. Deze zal ook voor de oplossing van onze eigen grote sociale en culturele problemen weldadig blijken, aldus besloot dr. Van den Steenhoven zijn openbare les.

Teilhard de Chardin, christelijke evolutionist

Het Heilig Officie in Rome schijnt zich niet helemaal op zijn gemak te voelen bij de uiteenzettingen van Teilhard de Chardin en heeft de beminde gelovigen ernstig gewaarschuwd tegen zijn boeken. Want waar blijft de scheppingsmythe bijvoorbeeld in het licht van zo'n uiteenzetting? Anderzijds heeft het Heilig Officie uiteraard geen zin om de historische flater te herhalen die het met betrekking tot Galilei heeft geslagen. Vandaar de zachte wenk die is gegeven. Voor de humanisten een aansporing om zich met dit gevaarlijk geachte werk bezig te houden.

Teilhard de Chardin

Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955), de katholieke priester die deel uitmaakte van de orde der Jezuïeten, was een geleerde van erkend formaat, die veel heeft onderzocht en talrijke reizen heeft gemaakt. Tijdens zijn reizen, tijdens zijn veldonderzoekingen werden zijn geschriften geschreven, veelal zonder dat documentatie ter beschikking stond. Daardoor berusten zij grotendeels op eigen onderzoekingen en hypothesen en zijn ze brokstukken van een veelomvattende visie, die pas aan de vooravond van de tweede wereldoorlog in haar geheel werd neergeschreven, namelijk in „Le Phénomène humain”. Dit boek is als zijn hoofdwerk te beschouwen en door Daniël de Lange op voortreffelijke wijze in het Nederlands vertaald.

Met de verschijning der werken van Teilhard de Chardin is het een eigenaardige zaak geweest. Want zijn orde stond hem wel toe om te vorsen en te schrijven, maar niet om de werken te publiceren. Na de dood van de geleerde kwamen de manuscripten aan de familie, en aan een nicht, Claude Aragonnès, is het te danken dat zij het licht zagen.

Het kan uiteraard niet onze bedoeling zijn in dit artikel een kritische verhandeling te geven over de theorie van Teilhard de Chardin. Daartoe missen wij de competentie. Onze bedoeling is in simpele bewoordingen de hoofdlijnen dezer theorie uiteen te zetten, een enkel belangrijk punt te accentueren en een paar filosofische kanttekeningen te plaatsen.

Evolutietheorie

De geestelijke vader van de evolutietheorie, inhoudende dat de dieren zich ontwikkelen (evoluëren), dus geen constante verschijningen zijn, en dat de mens door evolutie deel uitmaakt van het dierenrijk en daaruit opstijgt, is Darwin, die zijn theorie in 1859 publiceerde. (The Origin of Species.)

Bij Teilhard de Chardin kan men de stelling aantreffen dat de mens een aapachtige achtergrond heeft, een stelling van het zuiverste Darwinistische water. Maar de vraag of het oeuvre van Teilhard de Chardin louter en alleen als een doorgewerkte Darwin kan worden beschouwd zoals wel wordt beweerd is hiermee niet beantwoord. En nog minder is de boeiende vraag beantwoord hoe het komt dat deze man, die naar zijn eigen zeggen geenszins filosoof beoogt te zijn, in filosofische kringen discussies heeft uitgelokt als weinig anderen.

Richting der evolutie

In de wetenschap der biologie is men het er wel over eens dat er evolutie is, met andere woor-

den dat de organismen voortdurend van gedaante veranderen. Teilhard de Chardin grijpt op de wetenschappelijke ontwikkeling vooruit door de hypothese (onderstelling) te lanceren dat de evolutie een bepaalde richting, een bepaalde as van vooruitgang heeft. (Daarover is men het in de biologie niet eens.)

De maat van ontwikkeling der levende wezens is volgens hem gelegen in de mindere of meerdere ontplooiing van het zenuwstelsel. Het zenuwstelsel de buitenkant noemende stelt hij dat aan ieder zenuwstelsel innerlijk een psyche, een bewustzijn beantwoordt (de binnenkant der dingen) en concludeert hij tot de psychische aard van de evolutie. De richting der evolutie is gelegen in de opstijging van het bewustzijn. Niet onaardig wordt gesproken van de „thermometer” van het bewustzijn die kan worden aangelegd.

Hominisatie

Zowel in de levenloze natuur als in de organische natuur is volgens Teilhard de Chardin „bewustzijn in aanleg” aanwezig (waarmee de grenzen tussen chemie en biologie vervagen). Doch dit bewustzijn in aanleg maakt op bepaalde punten een faseverandering door, zoals – en deze vergelijking wordt gebezigd – water bij een bepaalde temperatuur in stoom overgaat en beneden een andere temperatuur de vorm van ijs aanneemt. Het „bewustzijn in aanleg” ontbreekt dus niet bij de zogenaamde dode materie; bij het dier wordt het instinct genoemd. Op een bepaald punt gaat het instinct over in reflexief bewustzijn en dit is het punt van de menswording (hominisatie), van de geboorte van het denken. De „buitenkant” van deze ontwikkeling schetst de onderzoeker zelf als volgt:

„Het is waar, in laatste instantie komt de gehele hominiserende gedaanteverandering – vanuit het organische gezichtspunt – neer op een kwestie van betere hersenen. Maar hoe zou deze vervolmaking van de hersenen tot stand gekomen kunnen zijn – hoe zou die vervolmaking hebben kunnen functioneren? – als niet tegelijkertijd aan een gehele reeks andere voorwaarden voldaan was? Als het wezen waaruit de mens is voortgekomen geen tweevoeter was geweest, zouden zijn handen niet op tijd vrijgekomen zijn om de kaken van hun grijpfunctie te ontlasten, en zou dus de dikke band der kaakspieren die de schedel bekleemde, niet voldoende los geworden zijn. Omdat door het gaan op twee voeten de handen vrijgekomen zijn, hebben de hersenen groter kunnen worden.”

Het hoofdstuk „De geboorte van het denken” in „Le Phénomène humain” is voor ons het meest kardinale van het gehele werk.

Vrijheid

Met het menselijke bewustzijn is in de evolutie de vrijheid ontstaan van de mens. Daardoor is de mens als het ware drager geworden van de evolutie, waarop hij zelf invloed kan uitoefenen. Teilhard spreekt in dit verband van auto-evolutie.

Deze accentuering van de vrijheid achten wij van groot belang, maar wij vragen ons af of zij de toekomstvoorspelling van de schrijver niet ondergraaft. Deze toekomstvoorspelling houdt in, zoals bekend mag worden verondersteld, dat wij ons bewegen naar het zogenaamde punt Omega toe, dat is het punt van de eenheid van het samengevoegde menselijk bewustzijn. Voorwaar een schoon toekomstperspectief in een wereld die, volgens een vulgaire terminologie, „naar de bliksem gaat”. Daaruit wordt mede de populariteit verklaard van het werk van Teilhard de Chardin, dat – adequaat duidelijk uitgedrukt – uitmondt in de conclusie: de wereld gaat om den donder niet naar de bliksem. De mensheid heeft o.i. zelf de keuze tussen deze beide mogelijkheden.

Besluit

Het werk van Teilhard de Chardin bevat in ieder geval een gedetailleerder uiteenzetting over het ontstaan van de mens dan de zoveel in het midden latende formulering die in humanistische kring welbekend is: „de mens duikt op in een ondoorgrondelijke wereld”, waarbij de vragen kunnen worden gesteld: Hoe stelt u zich dat opduiken voor? En hoe weet u dat er ondoorgrondelijkheid is?

Het streven naar doorgronding van Teilhard de Chardin moet lof worden toegezwaaid ook al zou men van mening zijn dat zijn pogingen niet zijn geslaagd, met andere woorden dat zijn hypothesen onaanvaardbaar zijn. Het open houden van discussies moge niet de taak zijn van het Heilig Officie, het is wel de taak der humanisten.

Dr. Jac de Roy

Literatuur

Daniël de Lange: „De gedachtenwereld van Teilhard de Chardin”. (Perspectief. Eerste jaargang, nr. 4, blz. 179 vv.)

B. Delfgaauw: „Teilhard de Chardin”, Baarn 1961. Hierin zijn ook de wijsgerige aspecten van het evolutievraagstuk behandeld.

P. Teilhard de Chardin: „Het verschijnsel mens” (Nederlands van Daniël de Lange), Utrecht 1958 (Aula-pocket).

Aan de vooravond van de nieuwe tijd

Cusanus (1401-1464) herdacht

Op een zomerse ochtend laten wij het Romeinse Trier met zijn vele herinneringen aan het Imperium Romanum achter ons en volgen het Moezeldal. De lichtgroene kleur van de snel rijpende wijndruiven beheerst het landschap. Aan de voet van de hellingen liggen schilderachtige oude stadjes, waar nog een middeleeuwse sfeer hangt in de smalle straatjes. In de namiddag arriveren wij in Bernkastel, dat door zijn marktplaats met de mooie vakwerkhuisen een pleisterplaats voor talloze toeristen is. Langzaam slenter ik de Moezelbrug over en sta even later voor een imposant klooster, in de vijftiende eeuw gesticht door kardinaal Nikolaus Krebs, die zich naar zijn geboortedorp Kues de Latijnse naam Cusanus gaf. Een wonderlijke gewaarwording, wanneer men, bevrijd van het lawaai van de autoweg, zich plotseling in de rust van een middeleeuws klooster bevindt. Het is heerlijk hier enkele momenten te toeven en vanuit de kloostergang een blik te werpen op de tuin, waar de zomer hoogtij viert in de kleurenwielde van vele bloemen. De rector van het Cusanus-Stift leidt mij rond door de imposante bibliotheek met de vele oorkonden, handschriften en incunabelen¹. In deze stille werkplaats, waar de oude perkamenten handschriften en de veelkleurige miniaturen de luister van een ver verleden ontsluiten, is heel het *œuvre* te vinden van Cusanus, een trouw zoon van zijn kerk, maar volgens Bart de Ligt óók „de eerste moderne denker”.

Tussen middeleeuwen en renaissance

Cusanus staat dicht bij de renaissance dan bij de middeleeuwen. Hij benaderde het ideaal van de renaissance: de „uomo universale”, want deze kardinaal was niet alleen theoloog en zielzorger, maar óók jurist, diplomaat, filosoof, mathematicus en astronoom. Tijdens zijn juridische studie in Padua (1417-1423) onderging deze van afkomst eenvoudige schipperszoon de invloed van het renaissance-humanisme, de scholastiek en het neoplatonisme², nadat hij in Deventer tijdens zijn schooljaren al had kennisgemaakt met de geestelijke sfeer van de „moderne devotie”, waarvan *Geert Grote* en *Thomas a Kempis* wel de belangrijkste vertegenwoordigers zijn. Maar ook de Duitse (ketterse!) mystiek van Eckhart had in zijn denken invloeden nagelaten, waarvan hij overigens het „gevaar” onderkende, want hij was van mening, dat Eckhart's boeken uit de boekerijen, die ook voor het gewone publiek toegankelijk waren, moesten worden verwijderd, omdat het licht der rede „aan die zwakke ogen des geestes” (namelijk van het „vulgus”, het volk) beter onthouden kon worden.

In zijn „De doctra ignorantia” (Over het bewuste niet-weten) heeft Cusanus een aantal opmerkelijke gedachten naar voren gebracht. Hij analyseert kritisch het menselijke weten en denken en beroept zich hierbij op *Socrates*, die zegt, dat de ware wijze slechts weet, dat hij niet weet. De mens kan het wezen der ernstige dingen niet kennen en ook de absolute waarheid

is voor hem onkenbaar. Cusanus distancieert zich hierbij duidelijk van het schijn-weten van de scholastiek, de middeleeuwse Christelijke wijsbegeerte, en verklaart niet meer te zijn dan een leek („idiotia”). De menselijke Godsvoorstelling heeft altijd een antropomorf, mensvormig karakter. In „De visione Dei” schrijft Cusanus over de Godsvoorstelling: „De mens kan slechts menselijk oordelen. Schrijft hij U (d.w.z. God) een gelaat toe, dan zoekt hij dat niet buiten de menselijke natuur, omdat zijn oordeel gebonden is aan de natuurlijke gesteldheid van de mens en hij in het oordeelsproces niet uitgaat boven het onderworpen zijn aan deze begrenzing. Wanneer de leeuw U, o God, een gelaat zou toekennen, zou het ongetwijfeld dat van een leeuw zijn en het rund dat van een rund en de adelaar dat van een adelaar.” Het is hetzelfde beeld, dat de Griekse filosoof *Xenophanes* (± 500 v. Chr.) gebruikt, wanneer hij zegt, dat negers, Thraciërs, runderen, paarden en leeuwen wanneer zij een god zouden hebben, deze naar hun eigen beeld zouden formen.

Deze gedachte voortzettend, betoogde de Duitse wijsgeer *Feuerbach* (1804-1872) later, dat de méns God schiep naar zijn beeld. (Feuerbach werkte deze gedachte verder uit met de stelling, dat de mens in zijn godsbegrip al datgene legt, wat beantwoordt aan zijn – onbevulde – wensen en verlangens.) Toch was Cusanus geen agnosticus, geen atheïst als Feuerbach. Hij staat niet stil bij dit niet-weten, maar meent, dat er een intuïtief mystiek weten is, dat boven het verstandelijke inzicht uitgaat.

Cusanus onderscheidt drie kennisbronnen: 1. de zinnelijke waarneming, die ons allerlei onafhankelijke indrukken geeft; 2. de verstandelijke functie (ratio), die deze indrukken schift en ordent; 3. de schouwende rede (intellectus), die de samenhang en harmonie in al het zijnde ontdekt. De mens is voortdurend op weg naar de waarheid, doch kan haar nimmer geheel omvatten, evenmin als de veelhoek, die in de cirkel is geplaatst, ooit samenvalt met deze cirkel, ook al wordt het aantal zijden van deze veelhoek onbepaald vergroot.

Boven de ratio gaat, zoals gezegd, de „schouwende rede” (intellectus videns), die in de veelheid der dingen de eenheid schouwt, waarin alle tegenstellingen zijn verzoend en opgeheven (coincidentia oppositorum).

Cusanus heeft zich niet beziggehouden met het magnetisme, maar men zou om zijn visie te verduidelijken, hier het bekende beeld kunnen gebruiken van de magneet met zijn twee polen: twee tegenstellingen in één totaliteit verenigd. Latere filosofen zullen in dit verband het begrip „polariteit” hanteren. Goethe en Schelling

zagen in de polariteit een oerfenomeen, een grondbeginsel van de natuur. Goethe schreef: „Das Geeinte zu entzweien, das Entzweite zu einigen, ist das Leben der Natur”.

De eenheid boven de tegenstellingen

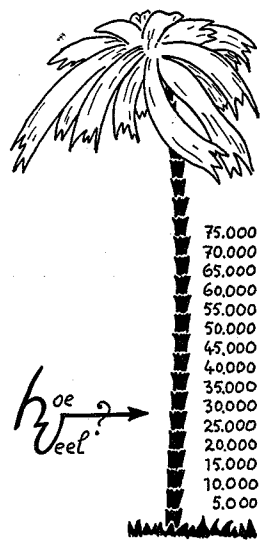
Het begrip „polariteit”, de tegenstelling van met elkaar samenhangende, elkaar aanvullende tegengestelde verschijnselen (dag en nacht, mannelijk en vrouwelijk, bij de Chinezen de begrippen Yang en Yin) kende Cusanus in deze formulering nog niet. Hij spreekt van de „coincidentia oppositorum” (het samenvallen der tegenstellingen) waar hij ziet hoe het universum een onmetelijke veelheid is en tegelijk een eenheid vormt. Ook de mens zelf zou men kunnen beschouwen als een „coincidentia oppositorum”, waarin lichaam en ziel zijn verenigd. Zo zijn in God alle tegenstellingen opgeheven, ook al ziet de verstandelijke mens dit niet, zegt Cusanus.

Evenals Spinoza maakt hij graag gebruik van wiskundige voorstellingen: „De wiskunde is de beste voorbereiding tot het inzicht in de goddelijke waarheid.” God is volgens hem als de oneindige cirkel, waarin middelpunt, middellijn en omtrek samenvallen. Hij is echter voor ons onkenbaar. Hij is een „Deus absconditus” (een verborgen God). De mens heeft evenwel toch deel aan deze goddelijke werkelijkheid: Hij is de mikrokosmos, waarin de makrokosmos zich weerspiegelt. (Het is een typisch renaissance-tijds gedachte, die we ook bij *Paracelsus*, de merkwaardige arts-alchemist, vinden.)

Ieder mens is als het ware een spiegel waarin het Absolute zich weerspiegelt, maar een spiegel met een eigen vorm. Als spiegels met een telkens verschillende kromming spiegelen de onderscheidene individuen de kosmos elk op hun wijze. In deze opvatting vinden wij de grondslag van een voor die tijd nieuw individualisme, dat er van uitgaat, dat de menselijke individu onherhaalbaar en uniek is en hieraan zijn waarde ontleent.

Het oneindige heelal

De menselijke rede vermag de kosmos (Grieks: orde) te doorgronden, omdat deze volgens wiskundige principes is geschapen, meent Cusanus. Langs de weg van het redelijk denken komt hij tot voor die tijd vérgaande conclusies. Er is volgens hem in het oneindige heelal geen „beneden” en geen „boven”, geen centrum, waarvan alles beweegt. Wanneer er immers sprake was van een middelpunt, dan zou de wereld een begrensde omvang hebben. Een begrensde wereld zou evenwel weer begrensd worden door... een andere wereld en dan zou buiten de ons bekende ruimte weer een andere ruimte

moeten zijn. De wereld, aldus Cusanus, is dus onbegrensd en potentieel oneindig (tegenwoordig nemen astronomen aan, dat de wereld evenals een bol onbegrensd maar eindig is³⁾). De aarde kan dus geen rustend, statisch middelpunt zijn, zoals de toenmalige wetenschap en kerk in het voetspoor van Ptolemaeus leerden. Wij leven, zoals Pascal zei, in „une sphère dont le centre est partout” (een hemelsfeer waarin het centrum overal is). Ook de aarde beweegt zich. Er is, om een woord van Schiller te citeren, geen „ruhender Pol in der Erscheinungen Flucht”. Op deze wijze komt Cusanus langs de weg van de wijsgerige bespiegeling tot gevolgtrekkingen, die later door astronomisch onderzoek bevestigd zouden worden. Bovendien was hij reeds vóór Copernicus tot de overtuiging gekomen dat de aarde een bolvorm moet hebben en om zijn as draait.

Hiermede was de eerste stap gedaan op de weg naar een nieuw wereldbeeld. Maar ook veranderde langzamerhand het mensbeeld. Eén stap verder en men gaat inzien dat de mens niet langer is het uitverkoren wezen in het centrum van het heelal geplaatst. Cusanus vroeg zich zelfs af of op andere hemellichamen niet ook redelijke wezens zouden kunnen leven. Eeuwen later trokken Darwin en Freud de lijn nog verder door en toonden aan, dat homo sapiens, aan wie in het paradijs de heerschappij over de aarde en al de levende wezens gegeven zou zijn, in feite ook niet meer was dan een schakel in de evolutie van het dierenrijk, geen redelijk wezen pur sang, maar een „denkend dier”, voor een belangrijk deel bepaald door zijn driften en instincten. Cusanus beseft de relativiteit van al onze „vaste” begrippen, waar hij betoogt, dat in de ruimte middelpunt, plaats en beweging maar *relatief* zijn en bepaald worden met behulp van vooronderstelde, maar niet „werkelijk bestaande” punten, die slechts hulpmiddelen zijn voor observatie en denken. In onze tijd zou de relativiteitstheorie deze grondidee verder uitwerken.

Geheel ongevaarlijk waren de opvattingen van Cusanus over het oneindig heelal overigens niet. Nog honderdvijftig jaar later, nl. in 1600, werd de voormalige Italiaanse monnik *Giordano Bruno*, een groot bewonderaar van Cusanus, die zijn ideeën opnieuw formuleerde én verbreidde door de inquisitie veroordeeld tot de brandstapel, beschuldigd van pantheïsme⁴. Cusanus ging in zijn visie op het heelal verder dan *Copernicus* (1473-1543), die wél de stelling verdedigde, dat de aarde om de zon bewoog (om welke reden zijn werk nog in 1616 op de index werd gezet!), maar toch vasthield aan de mening, dat er een onbewegelijke „sfeer”, een vaste hemelkoepel, bestaat, waarop de sterren zich bevinden, alle op gelijke afstand van de zon, die centrum van het heelal is. Zelfs *Galilei*⁵ en *Kepler* konden Cusanus' theorie van het oneindig heelal niet aanvaarden. Cusanus was zijn tijd ver vooruit! Zoals reeds werd opgemerkt, meende hij zelfs, dat men rekening moet houden met de mogelijkheid dat ook elders in het heelal met rede begaafde wezens leven. Er bleef van de unieke positie van aarde en mens slechts weinig over. Maar het is vooral ook de grote verdienste van Cusanus geweest, dat hij de verstarring doorbrak, waarin de wetenschap zich bevond tengevolge van de kritiekloze verering van *Aristoteles* en het Griekse wereldbeeld.

De tolerantiegedachte

Reeds eerder wees ik op de visie van Cusanus uiteengezet in zijn „De docta ignorantia”, dat het de mens niet gegeven is de volledige waarheid te kennen. Daarom moeten wij bescheiden zijn en de tolerantie betrachten, ook tegenover andersdenkenden, die immers ook een deel van de waarheid in hun religie tot uitdrukking kunnen brengen. Dr. H. J. Mispelblom Beyer schrijft in zijn „Tolerantie en fanatisme”: „Dit betekent, dat het fanatieke geloof in de alleen-zaligmakende waarheid bij hem plaats maakt voor begrip voor de verscheidenheid van opvat-

tingen en gewoonten, voor innerlijke bereidheid tot een universalistische denkhouding en voor eerbied voor de ander in zijn anders-zijn. Hoofdmotief blijft bij hem de ontoereikendheid van de individuele kennis.”

Cusanus heeft het niet gelaten bij theoretische bespiegelingen. Hij heeft oprecht gestreefd naar verwerkelijking van de gedachte der verdraagzaamheid, ook al kon hij deze niet steeds in overeenstemming brengen met zijn plichten als kerkvorst. Hij heeft de oosterse en westerse Christenheid willen verenigen, waartoe de paus hem naar Constantinopel zond, en ook gepoogd met de reformatorische Hussieten (de volgelingen van de in 1415 tot de brandstapel veroordeelde Tsjechische hervormer Hus) tot een vergelijk te komen. Zelfs vinden wij bij hem de gedachte van een wereldomspannende tolerantie, die ook verdraagzaamheid kent tegenover de niet-christelijke religies. In feite ging hij in zijn visie op de eenheid der godsdiensten verder dan de huidige oecumenische beweging! Ook hier, evenals in zijn metafysica, zag hij de eenheid in de verscheidenheid!

In een tijd toen de mohammedaanse Turken een voortdurende bedreiging voor Europa vormden (1453: val van Constantinopel), zette Cusanus zich tot de studie van de Koran. In één van zijn geschriften (De pace fidei: Over de vrede des geloofs, 1454) zoeken zeventien verschillende volken naar dezelfde God in het besef, dat er uiteenlopende riten zijn, doch slechts één religie (*Una religio in rituum varietate*). Leerstellingen, ritueel en tradities hebben volgens Cusanus niet meer dan symbolische betekenis.

Vijfhonderd jaar geleden stierf een merkwaardige en boeiende persoonlijkheid. Hij was één van die figuren, waarop de versregels van Henriëtte Roland Holst van toepassing zouden kunnen zijn:

„Op de kentering der tijden geboren
in onze oogen nog de ondergangen
van de oude werelden die verbleeken,
onze lippen geplooid ten nieuwen groet...”

P. Krug

Noten

1. *Incunabel* = wiegedruk, druk uit de beginperiode van de boekdrukkunst, nl. van vóór 1500.

2. Het neoplatonisme is de belangrijkste filosofische stroming in de laatste periode van de Griekse wijsbegeerte (± 250-529 n. Chr.). Het bevat elementen ontleend aan Plato, Pythagoras, de Stoa en Plotinus en heeft een sterk religieus karakter.

3. Belangstellenden verwijs ik naar de publikaties van prof. M. G. J. Minnaert. *De eenheid van het heelal* (Rede gehouden voor de Kon. Ned. Academie van Wetenschappen), Amsterdam, Noord-Holl. Uitg. Mij. 1963, 21 blz., en D. W. Sciamia: *De eenheid van het heelal*, Utrecht, Spectrum, 1964 (Aula-pocket nr. 165), 208 blz. Afb.

4. Vermeldenswaard is nog het feit dat de Russische filosoof S. Frank (geb. 1887) zich in zijn leer van de *Al-Eenheid* beschouwde als een leerling van Cusanus! Vgl. Tijdschr. v. Wijsbegeerte 1960, blz. 22.

5. Zoals bekend is Galilei als aanhanger van het Copernicaanse wereldbeeld door de inquisitie veroordeeld. Na zijn veroordeling zou hij de legendarische woorden gesproken hebben: „En toch beweegt zij” (nl. de aarde). Op het concilie begin november vroeg de bisschop van Straatsburg, mgr. Elchinger, een herderlijk schrijven, waarbij de kerk afziet van een dogmatische heerszucht over de intellectuele zaken. Tot onze schande is de veroordeling van Galilei nog steeds niet herroepen en dit is een symbool - zo merkte hij op.

Het wereldbeeld van Cusanus (Duitse houtsnede plm. 1525)

In deze houtsnede is op aanschouwelijke wijze het nieuwe wereldbeeld van Cusanus tot uitdrukking gebracht. De mens verheft zijn blik van de aarde dóór het firmament (Lat. firmus = vast), waarvan men voordien aannam, dat het een vaste koepel was, naar de onmetelijke, voortdurend in beweging zijnde kosmos.

MENS EN MUZIEK

Winterse Muziekparade

Dit zijn de donkerste dagen van het jaar en tegelijk dagen vol belofte van een opvlucht der vernieuwing. Welnu, wie denkt bij vernieuwing niet aan geboorte en jeugd, en bij duisternis wordt men er wel toe gedwongen zich te bezinnen op het licht van een beter inzicht! Deze beide, juist nu zo toepasselijke thema's – jeugd en een beter inzicht – houden tal van muziek-opvoeders bezig. De grote vraag is: hoe verstevigen wij op een nieuwe pakkende manier de band tussen jonge mensen en muziek?

Er zijn in Nederland allerlei instellingen die zich voortdurend en op zelfkritische wijze trachten te vernieuwen in hun muziekpedagogische aanpak. Ik noem er maar enkele: de Volksmuziekschool, Jeugd & Muziek, de stichting Het Schoolconcert, Het Cultureel Jeugdpaspoort, etc. Zo staan deze kerstdagen in Haarlem al geheel in het teken van het Hartewens Festival – een in de muziekwereld uniek driedaags festival met evenementen op het gebied van alle klinkende kunsten, voor jonge mensen van veertien tot en met twintig jaar.

De figuren van Bach tot en met Brubeck en van Willeke Alberti tot en met Stefan Askenase zullen op dit door dirigent Henri Arends georganiseerde festival het panorama van muzikale genietingen vormen. Breedheid, verdraagzaamheid en verdieping der muzikale waardering vormen hier kennelijk de basis om de jeugd voor goede muziek (hetzij „licht” of „zwaar”) te winnen. Dit is waarlijk vernieuwing én verlichting!

Stel nu eens tegenover deze hartverwarmende activiteit de hartverwarrende invloed van een tienerblad als *Muziek Parade* (MP)... Onlangs moest ik een proefnummer ervan – decembereditie – uit m'n brievenbus wringen. Op de omslag de levensgrote laatzinnige glamour-kop van Elvis Presley, omdwarrelend met slogans als: zal Adamo ooit trouwen??? – Heeft Roy Orbison verdriet?

Het voze en alleen maar klatergoud uitdelen van dit weliswaar typografisch uitermate knap uitgegeven blad is, dat het met muziek zelfs niet het puntje op de i te maken heeft... Het is slechts bedoeld voor twee zaken: keihard geld verdienen door uitgevers en in muzikaal

opzicht gewetenloze journalisten, en de tieners „opvoeden” tot domme sterren-vereerders.

Wat dunkt u bijvoorbeeld van deze MP-wijsheid: Ze kunnen me nog meer vertellen, liet Brian Jones zich tegen MP ontvallen, maar dit succes is niet normaal meer. Tell Me stond een tijdlang te wiebelen op de hitladder en ineens... flèng schoot het door naar de top.

En heeft u er wel enig idee van, met welke overrompelend moeilijke muzikale problemen de Rolling Stones te maken hebben? Foei, dat

had u uit MP kunnen vernemen: probleem 1: de kapper; probleem 2: Koning Publiek eist steeds sneller nieuw hit-voer. Dat is toch je ware muzieklectuur voor onze jeugd!

Onderschat het niet: liefst honderdduizend Nederlandse tieners worden verp... door dit commerciële klop-op, deze a-muzikale flonkerbusiness! En meen nu niet dat ik toevallig één ongelukkige passage van MP uit het geheel heb gelicht – integendeel, je kunt prikken waar je wilt, MP zorgt dat je ervan rilt! Tot in de advertenties toe: „2 vlotte boys z.c.m. 2 leuke girls, 13-15 j.”

„MP's Poll 1964” schreeuwt de muzikale smaak van zijn tiener-lezers van de daken: 58 % voor „De winter is lang” als de beste Nederlandse song van 1964. Laten u en ik ervoor zorgen dat dit soort barre winter kort is, dat wij jonge mensen leren, hoe zich te verwar-men aan goede muziek.

Leo Hoost

WINTER, TIJD DER STERREN

De winter is de grote tijd van de eenzaamheid. Onder de mensen en onder de wolven. En onder hen, die op de grens leven. Hij dekt het leven toe waarop men loopt, en omhult het leven waarnaar men moet kijken. Het is niet de tijd van de dieren en de bloemen, maar van de sterren. Ook de sneeuw groeit niet uit de aarde omhoog, maar valt van de sterren. Hij is koud en zuiver als de sterren zelf.

Er zijn geen verborgen sporen in de winter, noch voor de mens, noch voor de wolf. Wie over de sneeuw loopt, moet dit verantwoorden. De sneeuw staat niet weer op, zoals het gras. De mens in het landschap is als een vuurzuil in de woestijn. Hij moet de moed hebben, om de eerste sporen door de eenzaamheid te trekken. Hij moet een evenwichtig hart hebben om de eenzaamheid aan te kunnen.

Het levende element in de winter is het vuur. Dat beheerst de avond en de nacht. Wie voor het vuur zit, moet alle spookbeelden, die in zijn hart mochten wonen, verdreven hebben, anders zullen ze hem uit elke vlam toegrijzen. Hij moet ook de kreten van het verleden vergeten zijn, want anders zal hij ze horen in het zachte zingen van elk vuur. Hij moet zijn witte haar in vrede gekregen hebben, om stil voor een vuur te kunnen zitten, de handen om de knieën gevouwen en met de schaduwen der dingen om zich heen.

De winter is de tijd van de lange nachten, waarin alle dingen grote schaduwen werpen. Als de haan gaat kraaien, is het alsof de aarde voor het eerst haar baan gaat beschrijven. Voor de eenzamen komt er niemand en ze gaan ook nergens heen. Ze zijn alleen met zichzelf, als in een kerker-cel. Achter de deur staat de dood...

Velen schrijven verzen of

spelen een lied. Velen lezen boeken of kijken omhoog naar de sterren. Velen malen het koren van het verleden en wegen het meel in hun hand. Velen tekenen de beelden der toekomst op de muur en kijken de voetstappen na, die over een gedroomd land gaan.

Maar allen, die in deze zwijgende eenzaamheid leven, zijn ernstig en de meesten zijn eerlijk. Er is niemand, voor wie zij een rol zouden kunnen spe-

door Ernst Wiechert

len. De spiegel, waarvoor zij leven, is onverbiddelijk. Er is geen applaus voor hen, geen terugroepen. Voor hen is deze tijd geen theatertijd, maar een tijd waarin recht wordt gesproken. De rechters zitten roerloos, hun handen liggen stil op de donkere stof. Ze spreken niet, maar luisteren alleen.

De eenzame spreekt, hij alleen. Er zijn geen getuigen en geen publiek. Het vuur in de haard brandt en werpt zijn schaduwen over de grond. In het kleine vertrek staat geen toekomst, alleen het verleden. Gezichten, die de lippen van een doen, handen, die bewegen. Maar ze zijn geen getuigen. Ze zijn alleen maar schaduwen, die voorbij glijden en de eenzame kijkt er naar. De gezichten van de rechters zijn verhuuld en men weet niet of zij kijken.

Men kan opstaan en in het kleine vertrek gaan rondlopen. Men kan naar het kleine raam lopen en kijken, hoe het

maanlicht op de dode eenzaamheid van de vennen valt. Ze is even dood als de maan zelf. Ze zou een spiegelbeeld van deze koude planeet kunnen zijn. Men kan voor de cello blijven staan en een vin-ger over een snaar laten glijden. Men hoort dan een zachte, wegstervende toon, die er even is en dan weer verdwijnt. Hij heeft geen enkele betekenis, hij is alleen een onderdeel van een melodie.

Er schuilt een gevaar in zo'n klein vertrek wanneer het winter is. De dingen en schaduwen kunnen de macht krijgen over een eenzaam mens, zoals de wolven de macht krijgen over een ziek stuk wild. Zoals de dingen in een kerker de macht krijgen over een gevangene. Men moet de hand kunnen opheffen om ze, als een tovenaer, te verbannen. Men moet kunnen zeggen: „Ik wil morgen door de vennen lopen en niet daar, waar jullie willen lopen. Ik wil niet met jullie in de ruimte verkeren, waar gaten in de bodem zijn, opdat het bloed kan wegvloeden”.

En men moet het niet alleen zeggen, maar het ook doen. Men mag toegeven, dat men gebroken is, maar men moet zich willen oprichten, ook met gebroken voeten! Men moet geloven, dat ze de voeten gebroken hebben, maar niet het hart.

Uit: Missa sine nomine. Vertaling J. Wim Crom. (Uitgave van Ad. M. C. Stok, Zuid-Hollandse Uitgeversmaatschappij, Den Haag).

Mens en Wereld

verschijnt om de veertien dagen

Redactie: Mevr. I. M. A. Donker-Rutgers, dr. H. Bongers, prof. dr. J. C. Brandt Corstius, H. P. Danz, R. de la Rie, mr. dr. H. J. Roethof, P. W. van der Vliet.

Tijdelijk Redactiesecretaris:
H. P. Danz, Mathenesserlaan 158b
Rotterdam-2, telefoon 25 26 45

Administratie, abonnementen en advertenties:
Oudegracht 152, Utrecht,
telefoon 1 01 63; postgiro 30 49 60 t.n.v.
Humanistisch Verbond, Utrecht

Advertentietarieven op aanvraag

Abonnementsprijs voor leden van humanistische organisaties f 6,50 per jaar, voor niet-leden f 8,50, buitenland f 9,—; losse nummers f 0,30.

Miljoenen bewoonde planeten?

Het is mogelijk dat er elders in het heelal levende wezens bestaan. Hoe kunnen wij hen vinden en met hen in contact komen? Het onderzoek naar heelalbewoners is reeds begonnen.

Kijk eens naar de sterren, de lichtstippen, die glinsteren aan de nachtelijke hemel. Op de planeten, die om vele van die stippen cirkelen, kijken andere ogen, intelligente ogen waarschijnlijk, naar onze stip, de zon. De moderne geleerden zeggen „waarschijnlijk”, waar nog niet zoveel jaar geleden de wetenschap met even grote stelligheid zei „onwaarschijnlijk”.

Op basis van dit „waarschijnlijk” heeft men in 1960 een poging gedaan contact te krijgen met het leven in de kosmos, het zgn. Ozma Project. Gedurende honderdvijftig uren in totaal speurde een enorme radiotelescoop (wat eigenlijk niets anders is dan een radio-ontvanger, die speciaal geconstrueerd is voor het ontvangen van radiosignalen, die ergens in de kosmos worden uitgezonden) van het Amerikaanse Nationale Observatorium voor Radio-Astronomie in Green Bank (West-Virginia), naar radiosignalen, die zouden kunnen duiden op zendactiviteit van wezens met zintuiglijke vermogens.

Dit speurwerk had geen enkel resultaat. Ondanks de grote waarschijnlijkheid, dat er redelijke wezens in het heelal zijn, had men weinig hoop op succes, daar het „oor”, dat in het project Ozma werd gebruikt – de radiotelescoop in West-Virginia – te klein is om ver genoeg in de ruimte te kunnen reiken. Toch doet deze poging alleen al vele vragen rijzen.

- Wat geeft de geleerden thans zo'n grote zekerheid, dat er redelijke wezens in de kosmos leven?
- Waar moeten wij de plaats bepalen van dergelijke levende wezens?
- Zijn zij intelligenter, even intelligent of minder intelligent dan wij?
- Hoe kunnen wij met hen in contact treden, in aanmerking genomen, dat zij waarschijnlijk volledig van ons verschillen, dat zij een geheel ander soort taal spreken en zelfs een geheel ander gedachtenpatroon hebben?

Laten wij eens de antwoorden op deze vragen nagaan.

Ontstaan van de planeten

Nog niet zoveel jaren geleden luidde de meest algemeen aanvaarde hypothese over het ontstaan van het zonnestelsel, dat op een bepaald moment in het verleden een dwalende ster net dicht genoeg bij de zon was gekomen om met zijn zwaartekracht een deel van de zonnemassa los te scheuren. De losgetrokken massa gloeiende gassen echter, die bij de zon in de buurt werd gehouden door de eigen aantrekkingskracht, bleef om de zon wentelen, stolde en verhardde zich uiteindelijk tot klompen, die wij nu kennen als planeten.

Een dergelijk gebeuren is zo ongebruikelijk, dat men uitrekende, dat het maar een paar honderd keer had kunnen gebeuren met alle honderden miljarden sterren van ons sterrenstelsel, de Melkweg. Bovendien zou slechts één op de tien aldus ontstane planeten de noodzakelijke voorwaarden hebben voor het ontstaan van leven. Deze hypothese vertoonde veel zwakke plekken.

De laatste jaren kwam de Duitser Weizäcker naar voren met zijn stofwolkhypothese. Deze stelde, dat de afzonderlijke planeten miljarden jaren geleden zijn gevormd als gevolg van de samenklontering van stofdeeltjes en gassen, die in een enorme wolk om de zon rondwentelden. Een dergelijk mechanisme is eenvoudig en zonder enige dramatiek en behalve dat het de bekende feiten van ons zonnestelsel heel goed ver-

klaart, is het zo, dat op die manier planeetvorming een betrekkelijk gewoon voorval wordt.

Hoewel slechts een klein percentage van de gevormde planeten de juiste condities zouden hebben (temperatuur, atmosfeer, stralingsintensiteit) voor de aanwezigheid van leven, houdt het enorme aantal sterren in het heelal in, dat er een groot aantal bewoonbare planeten moet zijn.

Redelijke wezens?

De moderne theorie over de ontwikkeling van het leven op aarde uit de dode stof, zoals die het eerst is verkondigd door de Rus Oparin, heeft vele geleerden doen concluderen, dat overal waar de voorwaarden gunstig zijn voor het ontstaan van leven, het leven uiteindelijk ook zal ontstaan. Dientengevolge schat men nu, dat er miljoenen planeten in het Melkwegstelsel moeten zijn, waarop leven aanwezig is.

Is het een leven van redelijke wezens? Volgens de kansberekening kan men aannemen, dat het een leven is dat ten dele minder verstandelijk is dan het leven op aarde en ten dele verstandelijker. Aangezien echter onze techniek van de ruimtecommunicatie nog maar nauwelijks in de kinderschoenen staat, moet elk levend wezen, waarmee wij in contact kunnen komen, op zijn minst technisch even ver als wij en waarschijnlijk veel verder gevorderd zijn.

door Bruno Friedman

Op zoek naar onze burens

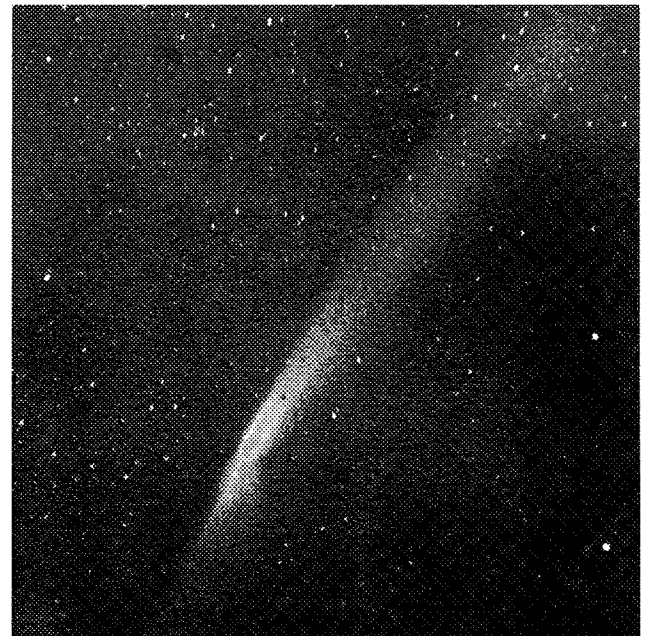
Waar bevinden zich deze andere wezens? Wij weten het niet, want zelfs onze beste optische telescopen zijn niet sterk genoeg om ons het bestaan te onthullen van planeten bij de dichtstbijzijnde sterren.

Binnen een afstand van zeventien lichtjaren van ons af bevinden zich veertig andere sterren. Hiervan zijn er slechts twee van een zodanig type, dat zij planeten zouden kunnen hebben, waarop leven mogelijk zou kunnen zijn. Deze twee zijn Epsilon Eridani en Tau Ceti, beide ongeveer elf lichtjaren ver weg en ongeveer net op de grens van het bereik van onze beste radiotelescopen. Naar men zegt zouden Sowjetgeleerden een methode hebben ontwikkeld om radiosignalen de ruimte in te zenden over een afstand van dertig lichtjaren.

Het vruchteloze onderzoek van het Project Ozma, dat werd uitgevoerd door dr. Frank Drake op aanwijzingen van de professoren Cocconi en Morrison van de Cornell Universiteit, was op deze twee sterren gericht. Maar, aangezien slechts een zeer klein deel van alle sterren planeten hebben, waarop leven mogelijk is, waren de kansen enige aanwijzingen voor het bestaan van leven te vinden, zeer gering.

Als echter onze ontvangapparatuur signalen zou kunnen opvangen afkomstig van planeten binnen een straal van duizend lichtjaren, zou er vijftig procent kans zijn voor het aantonen van het bestaan van denkende wezens. Binnen deze straal zijn misschien wel honderdduizenden sterren met bewoonbare planeten.

Maar voor wij zouden kunnen antwoorden op zulke signalen en wederom een antwoord zouden kunnen ontvangen, zou een periode verstrijken van enkele tientallen tot enkele honderden jaren, ondanks het feit, dat radiogolven zich voortplanten met de snelheid van het licht – 300.000 km per seconde.

Contact met ander leven

Elk radiosignaal, dat wij zouden uitzenden of ontvangen, zou moeten bestaan uit een serie stoten, die samen een bericht zouden vormen. Deze boodschap zou voortdurend moeten worden herhaald, steeds maar weer, jaren achtereen.

Maar hoe moeten twee misschien wel op fantastische wijze van elkaar verschillende wezens, die geen gemeenschappelijke taal hebben, contact met elkaar hebben door middel van impulsen? Hierop geeft een belangwekkend experiment van dr. Drake het antwoord. Hij stuurde een boodschap, die bestond uit een serie enen en nullen aan mensen, die een conferentie hadden bijgewoond over radio-astronomie aan het Nationaal Observatorium voor Radio-Astronomie. Hij gaf geen enkele sleutel voor de ontcijfering van de boodschap. Desondanks slaagde de meerderheid van hen er heel vlug in de boodschap te ontcijferen.

Elk redelijk wezen, dat een serie impulsen zou opvangen – voortdurend herhaald om te bewijzen, dat het niet gaat om het altijd in de kosmos aanwezige willekeurige radiogeruis – zou voor de ontcijfering van de boodschap een zelfde benadering kiezen. Met een boodschap bestaande uit laten wij zeggen 3127 impulsen en niet-impulsen (3127 is het produkt van de priemgetallen 53 en 59) zou heel wat informatie kunnen worden overgebracht.

Behalve met beelden zijn er ook andere berichtenschema's ontwikkeld met gebruik van impulsen, gebaseerd op de wiskunde, die een soort universele taal is.

Doorgeven van boodschappen

Stelt u zich eens voor de dag, waarop onze radiotelescopen een signaal opvangen, waarvan wordt vastgesteld, dat het afkomstig is van de planeet van een ster, die vijftig lichtjaren ver weg is – duizenden jaren reizen voor welk ruimtevaartuig dan ook. Wij zouden een bericht terugsturen naar die planeet, maar het zou honderd jaar duren voor wij een antwoord zouden ontvangen. Gedurende die honderd jaar echter zouden wij doorgaan met het voortdurend uitzenden van berichten. Deze boodschappen zouden de wezens op de andere planeet stukje bij beetje een van onze aardse talen bijbrengen, misschien wel een synthetische, op de wiskunde gebaseerde taal, met een vereenvoudigde en logische grammatica en woordenschat. Daarna zouden wij hen in de loop der jaren heel wat over onszelf kunnen vertellen.

Tenslotte zouden wij met de ontwikkeling van onze techniek misschien wel televisiebeelden van onszelf en van onze beschaving kunnen zenden.

En wanneer wij dan het antwoord van de planeet zouden ontvangen, zouden wij tot de ontdekking komen, dat zij precies hetzelfde doen.

Unesco-Nieuws

Kroniek van het internationale gebeuren

Men heeft altijd de neiging het actuele gebeuren, omdat het actueel is, met superlatieve maatstaven te meten. Na enige tijd wordt dat anders; dan gaat men de ware proporties zien in het totaalbeeld van de geschiedenis. Het is goed dat steeds te bedenken bij alles wat we meemaken en wanneer we het zelf over actuele gebeurtenissen hebben.

Toch geloof ik nauwelijks aan superlatieven te kunnen ontkomen, als ik het op deze plaats wil hebben over het Kongolese drama, dat zich nu al bijna vier jaar lang voortsleept, maar dat vooral door de gebeurtenissen van de laatste maand weer actueler is dan ooit.

Als ik zei in verband met de Kongo niet aan superlatieven te kunnen ontkomen is dat vooral door de veelzijdigheid van dit drama. Eigenlijk zijn het een aantal op zich zelf staande drama's, die allen tegelijk en op dezelfde plaats zich afspelen, de een nog afschuwelijker dan de ander.

In tegenstelling tot bij vele andere Afrikaanse staten, heeft Kongo voor zijn onafhankelijkheid geen werkelijke vrijheidsstrijd gekend tegen de koloniale overheerser. Maar zodra er sprake kwam van die onafhankelijkheid – even onvermijdelijk als waar elders in Afrika – bleek hoe slecht België haar kolonie op een dergelijke gebeurtenis had voorbereid. Het ontbrak aan veel, misschien wel aan alles. In ieder geval aan de juiste mentaliteit om als jonge natie van start te gaan.

Nu, vier jaar later, is daar eigenlijk nog geen cent verbetering in gekomen. Nog steeds is onduidelijk wie eigenlijk het gezag uitoefent in dit land dat nog geen dag ernst heeft kunnen maken met zijn ontwikkeling tot staat. Is het de man Tsjombe, tegen wie jarenlang strijd is geleverd, militair en moreel, als de kwade genius voor de Kongolese eenheid? Is dit nu de aangewezen man om die eenheid tot stand te brengen, en zo ja zal die eenheid dan worden erkend door de overige volkeren van Afrika? En hoe staan al die landen daartegenover, die steun hebben gegeven aan de UNO-acties van weleer tegen deze zelfde mijnheer Tsjombe? Tenslotte zijn de politieke denkbeelden van Tsjombe weinig veranderd, sinds hij in plaats van president van Katanga premier is geworden van Kongo. En die denkbeelden hebben de meeste onzer toch steeds verwerpelijk geoordeeld om ooit tot een oplossing te geraken voor het Kongolese vraagstuk.

Als we het over de UNO hebben, raken we meteen aan een tweede tragische kant van de gehele Kongolese zaak. Lange tijd heeft de UNO militair actie gevoerd in de Kongo. Toch waarlijk alleen met het doel daar orde op zaken te stellen, mogen we aannemen, en tot heil van het gehele Kongolese volk, wat dat dan ook mag zijn. Het heeft deze acties moeten staken door een gebrek aan financiën. Een realiteit waarvan de ernst misschien nog steeds niet goed

tot ons is doorgedrongen. Een organisatie, die na de laatste wereldoorlog werd opgericht met het doel een hechtere band te vormen tussen alle volkeren ter wereld en dáár in te grijpen, waar vrede en mensenrechten in het geding zijn, moet zijn werk afbreken omdat het financieel niet tot verdere actie in staat is!

We hebben het op deze plaats nog niet zo lang geleden uitgebreid gehad over de financiële moeilijkheden der Verenigde Naties. We spraken toen ook over de moeilijkheden die zich voordoen wanneer acties worden gevoerd krachtens een meerderheidsbesluit, maar waar echter een aantal vermogende contribuanten niet achter staan. Eén zo een geval is ook de Kongo. Maar dat al doet niets af aan de ernst van het feit dat de UNO als wereldorganisatie niet over de middelen blijkt te beschikken om haar werk te doen, of zelfs maar een gedeelte daarvan. Want het blijft natuurlijk een open vraag of de Kongo zelfs met een voltooide militaire actie door de UNO volledig uit de zorgen zou zijn geholpen. Ons inziens was en is er voor de Verenigde Naties in de Kongo nog veel belangrijker werk aan de winkel dan uitsluitend die in het militaire en politieke vlak. Zou het ook niet tot de taak der volkerenorganisatie kunnen behoren Kongo op te voeden tot het bezit van de onafhankelijkheid, door bijv. scholing van een kader dat het land bestuurlijk zou kunnen leiden en voorlichting en onderwijs op grote schaal kunnen geven aan de verdere bevolking? Maar behalve dat ook daar de financiën wel niet voor aanwezig zullen zijn, zou een dergelijk plan toch veranderen in het moeras van de ideologische beïnvloedingsmogelijkheden waarover de grote mogendheden zich dan wel weer druk zullen maken. En tenslotte mogen we niet vergeten dat er nog ernstigere gebreken in de Kongo zijn dan onwetendheid en ondeskundigheid, die eerst uit de weg moeten worden geruimd

voordat er met iets anders kan worden begonnen. Een hongerige maag neemt immers maar weinig kennis op!

Tegen de armoede

Op een andere plaats in de wereld – waarschijnlijk degene waar we het minst aan armoede denken – wordt nu de strijd metterdaad tegen dit sociale onrecht aangeboden. In januari van dit jaar lanceerde president Johnson zijn wetsvoorstellen in het Amerikaanse Congres met de woorden: „Deze regering verklaart hier en op dit moment onvoorwaardelijk de oorlog aan alle armoede in de Verenigde Staten.” En daarmee zette hij met het meest ambitieuze sociale program dat het land sinds de tweede wereldoorlog heeft gekend de lijn van zijn voorganger, wijlen president Kennedy, op waardige wijze voort. Het plan bedoelt dát vijfde deel van de natie te hulp te komen dat niet in staat is zelf in zijn meest elementaire behoeften behoorlijk te voorzien. Het moge dan een winstpunt zijn dat Johnson het kan hebben over een vijfde deel van de bevolking, waar Franklin D. Roosevelt het destijds nog over een derde deel moest hebben, het komt ons toch nog zeer ongelofelijk en tegelijk bedroevend voor, wanneer we horen dat in dit land van de grote welvaart en rijkdom, 35 miljoen mensen met gezinnen minder dan \$ 3.000 per jaar verdienen, hetgeen omgerekend tot Nederlands levenspeil toch niet veel meer dan f 3.000,- per jaar is! Of, dat er twintig miljoen kinderen onder de achttien nog opgroeien in slums, waar de ellende hun dagelijks tooneel is.

Nadat de plannen van president Johnson – ten tijde van Roosevelt's New Deal zelf jeugd-administrateur in Texas, jonge mensen helpend aan baantjes om het hoofd tijdens de economische crisisjaren boven water te houden – de vele wettelijke fasen hebben doorgemaakt, is er eind vorige maand, zij het dan nog in zeer bescheiden mate, een begin gemaakt met het omvangrijke program. Een mooi besluit van Johnson's proefjaar, een goed begin van zijn feitelijke regeringsperiode.

R. B.

REKENSCHAP

Het derde nummer van de elfde jaargang van *Rekenschap* opent met een bijdrage van de hand van Marijn Trip, getiteld *Het schip in de fles*. Het is een, in uiterst geconcentreerde en beeldende stijl geschreven, herinnering van een moeder aan een zoon, van de geboorte tot zijn vroege dood. Het kleine stuk proza blijft de lezer bij en steekt m.i. ver uit boven het vorige werk, dat deze auteur in *Rekenschap* plaatste.

Proffessor Gonggrijp, gepensioneerd hoogleeraar aan de Ned. Econ. Hoogeschool in de koloniale economie en de koloniale geschiedenis, tevens auteur van letterkundig werk, schreef een artikel over *Belletrie en Wetenschap*. Hoeveel treffende en niet zelden diepzinnige gedachten en heldere formuleringen het stuk bevat, geheel geslaagd kan ik het niet vinden, omdat de beide objecten onvergelijkbaar zijn. Schr. toont, met tal van argumenten, aan dat wetenschap en belletrie gans verschillen en daarvoor was geen artikel nodig. Wel is het stuk boeiend door tal van gelukkig gevonden formuleringen.

P. A. Pols stond een samenvatting af van een inleiding, gehouden op de landdag van „Socrates” van 10 mei j.l., over *Humanistische geestelijke verzorging en vorming*. Het heldere en goed gefundeerde betoog is belangrijk voor allen, die direct of indirect bij het geestelijk werk van het H.V. betrokken zijn. De lezer merkt al spoedig, dat hier iemand aan het woord is, die de materie beheerst. De nieuwe redacteur dr. P. Thoenes schreef over *De gezapigheid van het vaderlandse humanisme*. Het artikel zou beter in Mens en Wereld passen

omdat vrijwel geheel de wetenschappelijke adstructie van de stellingen achterwege is gebleven. Misschien heeft de schrijver gelijk, maar dat blijkt niet uit het geschrevene. De boutade eindigt als volgt: „Misschien dat het tot een zekere verlevendiging zou kunnen leiden, tot een doorbreking van de gezapigheid, als in haar kolommen (*Rekenschap*, rec.) de wezenlijke discussie kon worden heropend over zin en taak van het Nederlands humanisme. M.i. wenst schr. st洛夫en te zien branden en m.i. is hij niet op de hoogte van de publikaties van het H.V. die over zin en taak handelen.

De interessantste bijdrage is een vertaling, van de hand van mevr. Huygens-Wijma, van een artikel van prof. Carl R. Rogers, *Vrijheid en gebondenheid*, „de grote paradox waarmee we moeten leren leven”. Het artikel van de *Humanist of the year* verscheen in *The Humanist* van maart-april 1964.

Professor Schaper bespreekt wel met waardering maar vooral met veel kritiek het boek van Walter Kaufmann *Het geloof van een ketter*, in de bewerking van dr. Nauta verschenen in 1963. Recensent vindt het een geforceerd boek, met meer boekenwijsheid dan levenswijsheid volgestopt.

Het artikel van P. Krug over *Turkse humor* besluit de artikelen. Dr. F. Sierksma bespreekt ten slotte het prachtige boek van de hoogleraren Vos en Zürcher over Zen, getiteld *Spel zonder snaren*. De groeiende belangstelling in het Westen voor deze tak van de Aziatische cultuur vindt hier een voortreffelijke bron van kennis.

B.

Lezingen voor de radio

zo. 20 dec., VARA, 19.45 uur: Libbe van der Wal: „Het kind met het badwater”.

di. 22 dec., VARA, 22.15 uur: Televisie-uitzending.

zo. 27 dec., VARA, 9.45 uur: nog niet bekend.

zo. 3 jan., VARA, 9.45 uur: J. P. Van Praag: Nieuwjaarsbrief van het Humanistisch Verbond.

Schril contrast

In de kleine nette voorkamer aan de Spaarpotstraat ligt het vrouwtje te bed, onze vriendin mevrouw Kloezeman. Haar valse vermagerde gezichtje staat kalm en de ogen zijn open en pienter als altijd. Ze hijgt bij het moeizaam spreken. Het zijn woorden die mij vertellen dat ze het nu wel weet en dat ze tracht er vrede mee te hebben... de nadering van het einde. In stille bewondering laat ik dit op mij inwerken: de moed van deze kleine vrouw, gewagend van haar kinderen, wier groeiend gezinsgeluk zij nog zo graag wat had willen zien voortgaan. Ik tracht

de woorden te vinden die haar sterken in de strijd voor een menswaardige aanvaarding van het onvermijdelijke. Wij glijden af naar de dagelijkse dingen, de medicijnen, de bloemen, het mooie weer... zij kunnen het eigenlijk niet verbergen.

Uit het raam zie ik een kleine open auto voorbijrijden, volgepropt met mijn eigen bloeiend en lachend kroost. Zij leven! Zij vangen vandaag kroeskarpers en larven van knoflookpadden en zijn geestdriftig! Het leven immers is heerlijk, onafzienbaar lang en geen zaak om aan te twijfelen. Zij kennen slechts vragen naar het „hoe”: zich wijden aan de wetenschap, de gemotoriseerde voertuigen, de lust of de liefde? O, godzalige bezetenheid die van onze jeugd is!

A. D.

IK denk er ZO over

Discriminatie?

Al vaak werd in pers en radio aandacht besteed aan de rassendiscriminatie. Zo zeer zelfs, dat het woord discriminatie haast automatisch „slechts” het rassenprobleem bij ons oproept, al zullen wij daarbij in ons land ook vaak denken aan achterstelling van buitenkerkelijken. Iedereen weet echter bij nader inzien wel, dat discriminatie niet ophoudt bij het rasverschil alleen, maar dat ze in ons leven rondom is.

In dit artikelje zou ik echter speciaal de aandacht willen vestigen op de gehandicapten onder ons. Zij immers worden dagelijks geconfronteerd met discriminatie ten opzichte van hun groep zoals onlangs duidelijk is gebleken uit de zeer geringe publiciteit betreffende hun Olympische spelen tegenover de enorme publiciteit van de gewone Olympische spelen. De gehandicapten, elf in getal, brachten nota bene veertien medailles naar huis, veroverd na een bijzondere lichamelijke training en misschien meer nog een geestelijke overwinning op zichzelf. Verdienen deze mensen niet eerder onze eerlijk toegestoken hand in plaats van weggestopt te worden in een donker hoekje en de rol van tweede-rangs burgers te spelen?

Is het feit, dat ook in Mens en Wereld dit

verschil in belangstelling niet werd signaleerd als discriminatie, niet een bewijs dat deze groep mensen, als mensen geen plaats in onze gedachten hebben? En is het feit, dat van de zijde van onze gehandicapten geen stem verrees om aandacht te vragen, geen bewijs dat men voelt niet mee te tellen, of in het gunstigste geval bang is voor medelijden?

U begrijpt nu ook, dat ik hier niet tracht uw medelijden op te roepen. Daar is niemand mee gebaat, speciaal niet onze gehandicapten maar ik ben ervan overtuigd, dat onder de gehandicapten die hun lot hebben aanvaard, een geestelijke kracht moet schuil gaan, die ons allen ten goede kan komen.

Geef ze een kans die kracht te tonen.

Mevr. M. Buller

De conclusie, dat het ongenoemd blijven van de Olympische spelen voor gehandicapten in onze kolommen bewijst dat deze mensen geen plaats in onze gedachten innemen, gaat ons wel wat ver. Wij hebben heus niet de pretentie op alle discriminatieverschijnselen de vinger te leggen. Red.

De Roy en de filosofie (2)

De kritische lezer zal gemerkt hebben, dat het antwoord van De Roy slechts in zijdelings verband stond met het gewraakte artikel. Mijn aanmerkingen waren immers niet gericht tegen een mij onbekend verslag in „Amersfoortse Stemmen”, waarvoor De Roy een „wolk van getuigen” oproept, maar tegen een artikel in „Mens en Wereld”. Hij had ons immers niet meegedeeld, dat dit artikel bestond uit letterlijke fragmenten van een elders gepubliceerd verslag van voordrachten van prof. Pos in Amersfoort, - hij schreef, dat het artikel bevatte „fragmenten uit het filosoferen van Pos gebaseerd op collegeaantekeningen”. Fragmentarisch was het in elk geval wel... Het is wel dienstig, wanneer De Roy in het vervolg wat meer op bronvermelding gaat letten.

Het doet wat komisch aan om allerlei geleerde en hooggeleerde heren als garantie aan te halen: hoe gemakkelijk iets geplaatst wordt, bewijst wel het geval van De Roy's artikel in „Mens en Wereld”. Wat overigens prof. Aler en prof. Kuypers met De Roy's verslag van

doen hebben, zullen ze zelf wel niet goed begrijpen. In hun uitgave van Pos' geschriften bevindt zich een door T. B. van Houten samengestelde lijst van publikaties van Pos met meer dan driehonderd nummers, waar we bij het jaar 1949 vinden: „Karakteristiek der hedendaagse filosofie (Korte toelichting) - Amersfoortse Stemmen, 30e jg., p. 50/51. Vgl. Ib., 31e jg., p. 16-27. (Verslag)”. Met dit laatste zal dan De Roy's pennevrucht bedoeld zijn.

Ieder, die weet hoe zo'n literatuurlijst wordt samengesteld, begrijpt 1) dat het opnemen van iets niet betekent, dat het op zijn waarde getoetst is en 2) dat los hiervan de exactheid van zo'n lijst bovendien vereist alles op te nemen, ook verwijzingen naar slechte stukken.

Ik mag de redactie overigens aanraden, voor het geval De Roy meer artikelen in petto heeft, zich vóór een eventuele publikatie niet alleen van de waarde, maar ook van de herkomst te vergewissen.

Bilthoven

W. van Dooren

leven sverz ekering ng op index benad ering basis

Aurora

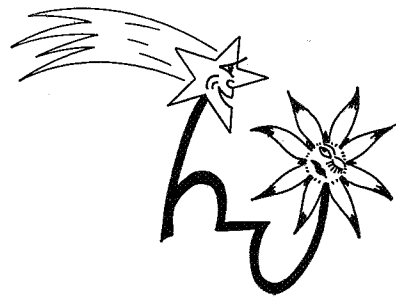
Zend mij vrijblijvend alle inlichtingen over uw Index-Benaderingspolis.

NAAM: .....

ADRES: .....

WOONPL: .....

(In open envelop, gefrankeerd met 7 cts postzegel, zenden aan:
N.V. Levensverzekering Maatschappij
AURORA, Stadhouderskade 1a, A'dam).

„Ik moet voor een paar weken naar het Oosten”

KINDERHUIS „ELLINCHEM”

te Ellecom

zoekt

hulp in de huishouding

Leeftijd ca. 18-20 jaar, opleiding huishoudschool. Salaris f 290,- per maand, 4% vakantietoelage, 5-daagse werkweek, 18 dagen vakantie per jaar, intern.

Sollicitaties aan de directeur.

Welke „alleenstaande” zou de drie kerstdagen in gezelligheid en harmonie door willen brengen, met alleenzinnige dame, 74 jr.?

Brieven onder nr. MW 144 aan het bureau v. d. blad.

Beschaafde jonge vrouw, 36 jr., 2 kl. k., zoekt serieuze kennismaking met besch. rustige, ontw. heer, lft. tot 40 jr. (of iets ouder). Liefst voor tropen of elders buitenland.

Brieven onder nr. MW 145 aan het bureau v. d. blad.

„ESSAYS OF A HUMANIST” by Julian Huxley

U kunt dit boek tegen de prijs van f 15,— bestellen bij het

„HUMANISTISCH VERBOND”

Oudegracht 152, Utrecht – Giro 30.49.60.

„Opvoeding op het gebied der sexualiteit”

geschreven door Prof. Dr. A. C. Drogendijk, P. J. F. Dupuis (arts), Prof. Dr. Ir A. F. van Leeuwen S.J., A. G. van Omme (arts), J. Reehorst, P. W. van der Vliet, Dr. J. J. A. Vollebergh, Prof. Dr. H. R. Wijngaarden, Dr. R. Zijlstra. (Uitgave N.G.C.).

Verkrijgbaar bij het Centraal Bureau, bij voorkeur door storting en overschrijving van f 1,50 op postrekening nr. 30 49 60 t.n.v. Humanistisch Verbond Utrecht, met op het strookje de vermelding N.G.C. nr. 22.

MENS EN KOSMOS

Gewijd aan de studie van godsdienst, wijsbegeerte en wetenschap met hun grensgebieden, onder redactie van J. M. Hondius, Dr. H. Groot, Mr. N. Kluwer, P. Krug en Dr. D. H. Prins.

Abonnementsprijs f 15,— per jaar (6 nummers). Losse nummers f 2,50.

Vraagt toezending gratis proefnummer en catalogus van uitgaven op geestelijk gebied bij de uitgever N. KLUWER-DEVENTER.

Ook verkrijgbaar bij de boekhandel.

Humanistische Correspondentiekering voor **huwelijkscontacten** opgericht door het Humanistisch Verbond, verleent bemiddeling bij het leggen van contacten tussen personen, die een huwelijkspartner zoeken.

Inlichtingen postbus 210, Utrecht, gaarne 30 cent aan postzegels insluiten.

REKENSCHAP

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
voor wetenschap en cultuur,
wil een blad zijn voor de verdieping van de
humanistische overtuiging

In het decembernummer o.a.

J. C. Brandt Corstius: Herman Gorter, n.a.v. zijn honderdste geboortedag

H. J. J. de Leeuwe: Ter ere van Herman Heyermans

Kwee Swan Liat: Julian Huxley en het evolutionistisch humanisme

Abonnementsprijs:

f 9,50 per jaar (voor donateurs en de contribuanten van Socrates en voor studenten f 8.— per jaar).

Het abonnement kan ieder kwartaal ingaan.

HUMANISTISCHE STICHTING

SOCRATES

Oudegracht 152, Utrecht

Giro 582293

„De motivering van de Godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert”

door Dr. H. Bongers.

Dit boek is een waardevol bezit voor hen, die belangstellen in de geschiedenis van de idee der verdraagzaamheid.

Prijs f 4,25 – ingenaaid – 180 pagina's.

U weet het wel.... maar U kunt het niet zeggen!!

.....

Op het beslissende moment laat Uw tong U in de steek! De oorzaken en gevolgen van dit vaak voorkomende verschijnsel? Sprekangst, examen- en autoriteitenvrees, angsttranspiratie, hartkloppingen, blozen, verlegenheid, schroom, nervositeit. De oplossing?

VOLGT DIT SEIZOEN DE MONDELINGE CURSUS

Spreeken in het openbaar

U krijgt meer zekerheid. U treedt in elk gezelschap natuurlijk en ongedwongen op. Uw verhouding tot collega's, superieuren, cliënten, leraren of autoriteiten verandert. U verkoopt meer, Uw omzet stijgt, U maakt promotie en U wordt een persoonlijkheid, die zijn weetje weet... en die het vooral weet te zeggen! U krijgt dus méér mogelijkheden, grótere perspectieven!

Begin januari 1965 vangen onze lessen (die in besloten kring gegeven worden) weer aan. Eens per week vinden deze in nevenstaande gemeenten plaats. Woon een proefles bij! Post daarom direct onderstaande bon. Wij zenden U omgaand een introductiekaart voor de door U gewenste plaats.

.....

Zend mij - zonder enige verplichting - een introductiekaart voor: (MW)

PLAATS.....

DE HEER/MEVR./MEJ. ....

.....

STRAAT.....

WOONPLAATS.....

Deze bon uitknippen of overnemen en verzenden in een enveloppe gefrankeerd met 15 cent.

.....

ALKMAAR
ALMELO
ALPHEN a/d RIJN
AMERSFOORT
AMSTERDAM
APELDOORN
ARNHEM
ASSEN
BERGEL (Z.H.)
BOISWARD
BREDA
BRILLE
BUIJENPOST
COEVORDEN
DELFT
DOKKUM
DEVENTER
DORDRECHT
DRACHTEN
DRIESBERG
EINDHOVEN
EMMEN
ENSCHDE
FRANKER
GOES

GORINCHEM
GOLDA
's-GRAVENHAGE
GROESBEK
GROENINGEN
HAARLEM
HARLINGEN
HEERENVEEN
HEERLEN
HELMOND
HENGLO
's-HERTOGENBOSCH
HILVERSUM
HOOGVLIET
LEERDAM
LEEUWARDEN
LEIDEN
MAASTRICHT
MIDDELBURG
NIJMEGEN
OLDENZAAL
OSSE
ROERMOND
ROOSENDAAL
ROTTERDAM (centrum)
ROTTERDAM (zuid)
SCHIEDAM
SCHOONHOVEN
SITTARD
SNEEK
SPIJKENISSE
TIEL
TILBURG
UTRECHT
VEENENDAAL
VENLO
VLAARDINGEN
WEERT
WINSCHOTEN
WOERDEN
WORMERVEER
ZAANDAM
ZWOLLE

INSTITUUT „RHETORICA”
Postbus 144 - Dordrecht - Telef. (01850) 7283